

Kalemname

e-ISSN: 2651–3595

Ocak-Haziran / January-June, 2021, 6 (11): 34–64

Kadızedeliler ile Halvetiler Arasında Semâ-Deverân Tartışmaları ve Kadızedelilerin Deverân Aleyhtarlığının Altında Yatan Sebeplerin Mezhebî-Tasavvufî Aidiyetleri Açısından Analizi

Ali DURMUŞ

Dr., İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslâm Bilimleri Bölümü

İslâm Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı

Doctor, University of Istanbul Social Sciences Institute

Department of Islamic Sects History

Istanbul, Turkey

alidurmus6116@gmail.com

ORCID orcid.org/0000-0002-9279-1983

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 16.05.2021

Kabul Tarihi / Accepted: 21.06.2021

Yayın Tarihi / Published: 27.06.2021

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Ocak-Haziran / January-June

Cilt / Volume: 6 Sayı /Issue: 11; **Sayfa / Pages:** 34–64

Atıf / Cite as: Durmuş, Ali. “Kadıızâdeliler ile Halvetîler Arasında Semâ-Deverân Tartışmaları ve Kadıızâdelilerin Deverân Aleyhtarlığının Altında Yatan Sebeplerin Mezhebî-Tasavvufî Aidiyetleri Açısından Analizi”. Kalemname 6 / 11 (Ocak-Haziran 2021): 34–64

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright © Published by Kırıkkale Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi / Kirikkale University, Faculty of Islamic Sciences, Kirikkale, Turkey. All rights reserved.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/kalemname>

Öz:

Osmanlı devletinde kuruluşundan itibaren varlığını sürdüren çeşitli tasavvufî ekollerin bir ritüel haline getirdiği semâ ile deverân, özellikle XV. yüzyıldan itibaren ulemâ ile meşâyih arasında en çok tartışılan hususlar arasında yer almıştır. Serdedilen görüşler açısından bu hususta ulemâ ile meşâyihî deverân-ı sûfiyenin dinî meşruiyetini savunanlar ve câiz olmadığını iddia edenler olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür. Bu grupların ilkinin daha çok meşâyih, ikincisini ise ulemâ oluşturmaktadır. Söz konusu tartışmalar XVI. yüzyılın başlarından itibaren artmış ve XVII. yüzyıla dek süregelmiştir. Tartışmalar üzerine bir yandan deverânın meşruiyetini ortaya koyar nitelikte çeşitli risâleler kaleme alınırken, bir yandan da bu risâlelere reddiye niteliğinde bir takım eserler telif edilmiştir. Bu hususta yazılan eserler zamanla bir semâ-deverân literatürü oluşturmuştur. XVII. Yüzyılda Kadızâde Mehmed Efendi'nin (ö. 1045/1635) düşünceleri etrafında şekillenen Kadızâdeliler hareketinin bir takım radikal tutum ve düşünceleriyle tartışma yeniden alevlenmiştir. Halvetî meşâyihinin onlara muhalefet etmesiyle konuya dair lehte ve aleyhte bir takım eserler kaleme alınmıştır. İşte bu çalışmada Kadızâdeliler ile Sivâsîler arasında cereyan eden tartışmaların tarihî seyri ele alınarak, tarafeynin konuya ilişkin kaleme aldıkları eserler ve ileri sürdükleri görüşler aktarılmıştır. Ayrıca Kadızâdelilerin semâ-deverân aleyhtarlığının altında yatan mezhebi ve tasavvufî sebepler sorgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler:

İslâm Mezhepleri Tarihi, Hanefîlik-Mâtürîdîlik, Osmanlı Devleti, Kadızâdeliler Hareketi, Semâ-Deverân.

**Samā-Dawarān Debates Between Qādīzādelīs and Halwatīs
and Analysis of the Reasons Underlying the Anti- Dawarān of Qādīzādelīs in Terms of Their
Sectarian-Sufistic Belongings**

Abstract:

The *samā* and the *dawarān* which have been a ritual by various sufi schools that have existed in the Ottoman state since its foundation, have been among the most discussed issues between the *ulama* and *mashāyikh*, especially since the 15th century. In terms of the opinions expressed, it is possible to divide the *ulama* and *mashāyikh* on this issue into two as those who defend the religious legitimacy of *dawarān al-sūfiya* and those who claim that it is not permissible. The first of these groups is mostly *mashāyikh* and the second is the *ulama*. The aforementioned discussions have increased since the beginning of the 16th century and continued until the 17th century. Some sects such as Halwatī and Mawlawī sects were adversely affected by these disputes due to their adoption of vocal *dhikr*. On the one hand, various books that reveal the legitimacy of the *dawarān* were written upon the discussion, on the other hand some works of rejection of these books were written. The works written on this subject have formed a *samā-dawarān* literature over time. In the 17th century the discussion started again with some radical attitudes and thoughts of the Qādī-zādelīs movement, which was shaped around the thoughts of Qādī-zāde Mehmed Efendi (d. 1045/1635). With the opposition of Halwatī *mashāyikh* to them, a number of pros and cons were written on the subject. So in this study, the historical course of discussions between the Qādī-zādelīs and the Sivāsīs was handled and the works written by the either party on the subject and the views they put forward were conveyed. In addition, the denominational and mystical reasons underlying the *samā-dawarān* of the Qādī-zādelīs were questioned.

Keywords:

History of Islamic Sects, Hanafism-Māturīdism, Ottoman Empire, Qādī-zādelīs Movement, Samā-Dawarān.

GİRİŞ

Deverân-ı sûfiye ortaya çıktığı zamanlardan beri tarihi süreç içerisinde üzerine çeşitli tartışmalar yaşanan, lehte ve aleyhte bir takım görüşler zikredilen bir meseledir. Söz konusu tartışmaların Osmanlı'da zirveye ulaştığı zaman dilimi ise hiç şüphesiz Kadızâde Mehmed Efendi'nin (ö. 1045/1635) başını çektiği ve kendi adına nispetle “Kadızâdeliler” olarak anılan hareketin yaşadığı XVII. yüzyıldır. Kadızâde Mehmed Efendi Osmanlı İstanbul'unda Muratpaşa Camiinde sıradan bir vâiz iken, son derece güçlü hitabeti ve ilmî seviyesi sebebiyle hızla yükselerek, kısa sürede devrin en etkili âlimlerinden biri olmuştur. Tütün, kahve ve kahvehane yasaklarına verdiği destekle ve fetvalarla hem sarayın takdirini kazanan hem de halk nezdinde geniş bir müntesip çevresine ulaşan Kadızâde, dönemin ehl-i deverân olan bazı tasavvufî ekollerine olan eleştirileri sebebiyle gerçeklere aykırı olarak tarihî kaynakların hemen hemen tamamında tasavvuf düşmanı olarak sunulmuştur.¹ Kadızâde'nin takipçileri tarafından onun söz konusu düşüncelerinin devam ettirilmesi, Halvetîlik ve Mevlevîlik gibi dönemin bazı tarikatları ile kendileri arasında açılması güç sınırlar inşa edilmesine sebep olmuştur. İşte bu çalışmada da Osmanlı'da semâ ve deverânın ortaya çıkışından itibaren tarihî süreçteki gelişimine kısa bir şekilde değinilerek, XVII. yüzyıl Osmanlı'sında Kadızâdeliler ile Halvetîler arasında hangi açılardan tartışıldığı ele alınacaktır. Ayrıca Kadızâdelilerin semâ ile deverân aleyhtarlığının altındaki mezhebî ve tasavvufî sebepler araştırılarak ortaya konulacak ve analiz edilecektir.

1. XVII. Yüzyıl Öncesinde Osmanlı'da Semâ-Deverân Tartışmaları

Semâ, “işitmek ve dinlemek” gibi anlamlara gelen “s-m-‘a” kökünden türemekte olup, lügatte “oyynamak; güzel sesle ve ney, kudûm ve çenk eşliğinde coşmak” gibi anlamlara gelmektedir.² Terim olarak ise “sûfîlerin cezbe halinde ayakta zikir çekmeleri” anlamına gelen “semâ”³ tasavvufî çevrelerce “deverân, zikir-i kıyâm, darb-ı esmâ,” gibi farklı isimlerle de anılmıştır.⁴

Deverân “d-v-r” kökünden türeyen ve mastar anlamıyla lügatte “dönmek ve dolaşmak” demektir.⁵ Terim olarak ise tasavvufta “sûfîlerin sesli zikir yaparken kendi etraflarında veyahut halka şeklinde dönmeleri” anlamına gelir.⁶ Semâda “ayakta zikir çekmek,” deverânda ise “dönmek” vurgulansa da bu iki sözcük genellikle birbirinin müradifi olarak kullanılmıştır. Osmanlı döneminde semâ ve deverânın ilk olarak ne zaman ortaya çıktığı bilinmemekle birlikte bu uygulamaların oldukça erken dönemlerden itibaren bazı tarikatlar arasında tasavvufî bir ritüel olarak var olduğu kesindir. Zira cehrî zikir ile deverânı benimsemiş olan Mevlevîlik gibi bazı tarikatlar kuruluşundan itibaren

¹ Örneğin bk. Naima Mustafa Efendi, *Naima Tarihi*, çev. Zuhuri Danişman, (İstanbul: Zuhuri Danişman Yayınları, 1969), 4/2721.

² Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Lübnan: Dâru İhyâ-i Turâsi'l-Arabî, 1419/1999) 6/365-368; Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2008) 144.

³ M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul, MEB Yayınları, 1993) 3/162.

⁴ Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 144.

⁵ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 4/ 436.

⁶ Süleyman Uludağ, “Devran”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994) 9/248.

Osmanlı'nın en aktif tarikatlarından biri olmuştur.⁷ Ayrıca 14. yüzyılın ortalarında Ömer el-Halvetî'ye (ö. 800/1397-97) nispetle ortaya çıkan Halvetiyye de aynı metodu benimseyen tarikatlardan biri olup zamanla Anadolu'nun en meşhur tarikatları arasında yer almıştır.⁸

Osmanlı'da semâ ve deverânın çeşitli tartışmalara neden olması hiç şüphesiz İbnü'l-Bezzâz'ın (ö. 827/1424) 812/1409-10 yılında tamamladığı ve içeriğinde deverânın haramlığını dillendirdiği *el-Fetâve'l-Bezzâziyye* adlı eserinden sonra olmuştur.⁹ Akabinde ise Osmanlı ulemâsı ile meşâyihî arasında ortaya çıkan ve hemen hemen hiçbir zaman popülerliğini kaybetmeyen ihtilâflardan biri olmuştur. Semâ tartışmaları ile ilgili ilk olay ise Fatih zamanında Molla Gürânî (ö. 893/1488) ile Zeyniyye tarikatı şeyhi Muslihuddîn Mustafa Vefâ (ö. 896/1491) arasında vuku bulmuştur.¹⁰ Zamanla lehte ve aleyhte verilen fetvalar ve kaleme alınan risâleler bir semâ-deverân liretaürü meydana getirmiştir.

Bu hususta ulemâ ile meşâyihî iki grupta ele almak mümkündür. Bunlardan *birincisi* semâ ile deverânın dinî meşruyetini savunanların oluşturdukları gruptur ki, Nakşibendiyye meşâyihinin kahir ekseriyetini hariçte tutarsak, cehrî zikri benimsemiş olan diğer birçok tarikatın meşâyihî bu grupta yer almaktadır. Telif ettikleri eserleriyle Zenbilli Ali Efendi (ö. 932/1526), Cemâleddin İshâk Karamanî (ö. 933/1526-27), Sünbül Sinan Efendi (ö. 936/1529), Kınalızâde Ali Çelebi (ö. 980/1572), Aziz Mahmud Hüdâyî (ö. 1038/1628) ve İsmail Rüsûhî Ankaravî (ö. 1041/1631) gibi birçok mutasavvıf bu grubun Osmanlı'daki önemli temsilcilerindedir.¹¹

İkincisi ise semâ ve deverânı raksa benzemesi sebebiyle kabul etmeyip reddeden âlimler ve fâkihlerdir.¹² Bezzâzî, Molla Arap olarak bilinen Muhammed b. Ömer (ö. 938/1531), Kemalpaşazâde (ö. 940/1534), İbrâhim el-Halebî (ö. 956/1549), Birgivî (ö. 981/1573), Ebüssuûd Efendi (ö. 982/1574), Bucavî Muhammed b. Abdullah el-Üskübî (ö. 1030/1620) ve Minkârîzâde Yahya Efendi (ö. 1088/1677) gibi âlimler bu grupta yer almaktadır. Söz konusu ulemânın bir kısmı bu hususta bir takım müstakil risâleler kaleme almışlar bazısı da verdikleri fetvalarda aynı çizgide kalmışlardır.¹³

⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* (Ankara: TTK Yayınevi, 1988) 3/297; Ali Uğur, "Osmanlı İmparatorluğunda Tasavvufî Cereyanlar ve Bazı Önemli Tartışmalar Üzerine Açıklamalar ve Yorumlar", *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi Tebliğleri*, drl. Hidayet Yavuz Nuhoglu, (İstanbul: IRCICA, 2001) 750-751; Ş. Barihüda Tanırkorur, "Mevleviyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2004) 29/468-469.

⁸ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 1/473, 3/297, 299; Süleyman Uludağ, "Halvetiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997) 15/393-394; Mustafa Aşkar, "Bir Türk Tarikatı Olarak Halvetiyye'nin Tarihî Gelişimi ve Halvetiyye Silsilesinin Tahlili", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (1999), 536-561

⁹ Ferhat Koca, "Osmanlı Fakihlerinin Semâ Raks ve Devrân Hakkındaki Tartışmaları", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 5/13 (2004), 27-28

¹⁰ Reşat Öngören, "Muslihuddîn Mustafa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/270.

¹¹ Bu eserler ve müellifleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ferhat Koca, "Osmanlılar Dönemi Fıkıh Tasavvuf İlişkisi", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1(2002) 85-87; Abdurrezzak Tek, "Vânî Mehmed Efendi'nin Sesli Zikir Konusunda Süfilere Yöneltilmiş Eleştiriler", *Ulusal Vâni Mehmed Efendi Sempozyumu*, edt. Mehmet Yalar, Celil Kiraz, (Bursa: y.y., 2011), 120; Mustafa Demirci, *Semâ Risâleleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996) 31-77, 112, 117-118; Yusuf Dülger, *Semâ Risâleleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998) 24-52; Ahmet İnanır, "Osmanlı'da Semâ, Raks ve Devrân Tartışmaları Bağlamında Şeyhülislâm Zenbilli Ali Cemâli Efendi'ye 'İsnat Edilen Risâle fi Hakkı'd-Devrân ve'r-Raks'ın Aidiyet Sorunu", *Usûl İslam Araştırmaları* 14 (2010), 160-161.

¹² Koca, "Fıkıh Tasavvuf İlişkisi", 86-87; Tek, "Vânî Mehmed Efendi'nin Sesli Zikir Konusunda Süfilere Yöneltilmiş Eleştiriler", 118-119; Dilaver Güner, "Semâ ve Deverân Hakkında İki Risâle", *Marife* 3/1 (2003), 259-260.

¹³ Tek, "Vânî Mehmed Efendi'nin Sesli Zikir Konusunda Süfilere Yöneltilmiş Eleştiriler", 120; İnanır, "Risâle fi Hakkı'd-Devrân ve'r-Raks'ın Aidiyet Sorunu", 160-161.

Kadıızâdelilerden önce deverân tartışmalarının zirve yaptığı dönem XVI. yüzyılın başları olmuştur. Molla Arap (ö. 938/1531) Halvetîlerin yaptığı deverânın haram olduğuna dair bir risâle kaleme alınca, Karamanî de ona karşı *Risâle fî deverânı's-sûfiyye ve raksihim* adıyla bir reddiye telif etmiştir. Sümbül Sinan Efendi ise deverân-ı sûfiyeyi savunmak için *Risâletü't-tahkikiyye* ve *Risâle Der Hakkı Zikr-i Devrân* adlarında iki ayrı eser keleme olarak tartışmalara taraf olmuştur.¹⁴ Ayrıca Şeyhülislâm Zenbilli Ali Cemâli (ö. 932/1526) de “*Risâle fî Hakkı'd-Deverân ve'r-Raks*” adında semâ ve deverânın câiz olduğunu savunan bir risâle telif ederek söz konusu tartışmaya taraf olmuştur.¹⁵ Söz konusu tartışmalar İbn Kemal'in bazı fetvalarına da yansımış, Kemalpaşazâde ise deverânın haramlığına ve helâlligini iddia edenlerin küfrüne fetva vermiştir. Çivizâde (ö. 995/1587) de deverân aleyhindeki risâlesini aynı dönemde kaleme almıştır. Hatta nakledilen bilgilere göre, yine aynı dönemde İstanbul kadısı Sarıgörez Nûreddin Efendi (ö. 928/1522) ve Gürz Seyyidî (ö. XVI. asır) ile Sümbül Sinan Efendi arasında Fatih Camiinde halka açık bir şekilde semâ ile deverân tartışılmıştır. Sarı Gürz bu tartışmanın akabinde semâ ile deverân eden bütün sûfîlerin yakalanıp cezaya çarptırılması için bir talep yazısı yazarak Anadolu Kazaskeri İbn Kemal'e göndermiştir. Ancak bazı meşâyihin araya girmesiyle bu durum engellenmiştir.¹⁶ Eserin mücmelliğinden olsa gerektir ki deverân lehinde yazılan eserlerden yalnızca Şeyhülislâm Zenbilli Ali Cemâli'nin eseri dikkatleri üzerine çekmiş ve söz konusu eser Birgivî ve Kadızâde gibi bazı müelliflerce tenkit edilmiştir. Birgivî'nin de konuya ilişkin *el-Kavlü'l-vasît beyne'l-ifrat ve't-tefrît* adlı bir eserinin bulunduğunu göz önünde bulundurursak, söz konusu tartışmaların XVI. yüzyıl boyunca devam ettiğini söylemek mümkündür.

Netice itibariyle Osmanlı'da semâ ve deverânın sadece Kadızâdeliler zamanında değil, Kadızâdelilerden önce ulemâ ile meşâyih arasında tartışıldığını söylememiz mümkündür.

2. Kadızâdeliler Devrinde Semâ-Deverân Tartışmaları ve Kaleme Alınan Eserler

XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan Kadızâdeliler Hareketini tarihî gelişimi bakımından *üç dönemde ve dört lider* etrafında ele almak mümkündür. **İlk dönem** hareketin zuhur ettiği ve sadece fikrî tartışmaların cereyan ettiği dönem olup bu dönemde söz konusu hareket üzerinde etkili olan iki isim öne çıkmaktadır. Bunlardan ilki harekete adını veren Kadızâde Mehmed Efendi, ikincisi ise onun takipçisi ve muhibbi olan Ahmed Rûmî Akhisârî'dir (ö. 1041/1631-32). Kadızâde fiilî olarak hareketin içerisinde yer almaktayken, Akhisârî kaleme aldığı eserlerle Kadızâde'nin fikirlerini daha da radikalleştirerek Kadızâdelilerin fikirlerine dayanak olmuştur. Bu dönemde Kadızâde ve Akhisârî'nin görüşlerini reddedip onlara karşı muhalefet etmekle tanınan kişi ise dönemin Halvetiliğin Şemsiyye kolu meşâyihinden Şeyh Abdülmecid Sivâsî Efendi (ö. 1049/1639) yer

¹⁴ Hür Mahmut Yücer, “Sümbül Sinan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/136.

¹⁵ Reşat Öngören, “Osmanlılar Döneminde Semâ Deverân Tartışmaları”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 15/1 (2010), 124. Zenbilli'den önce yaşayan Aşık Paşa'ya (ö. 733/1332) atfedilen *Risâle fî beyânî's-semâ* adında bir eserin varlığı iddia edilse de, söz konusu risâlenin Aşık Paşa'ya aidiyetinde bazı şüpheler bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Günay Kut, “Aşık Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/2.

¹⁶ İnanır, “‘Risâle fî Hakkı'd-Devrân ve'r-Raks'ın Aidiyet Sorunu”, 160-162.

almıştır.¹⁷ İki taraf arasında Hızır'ın hayatta olup olmaması; teganninin, tasliye ve tarziyenin, tütün ve kahve içmenin câiz olup olmaması; Firavun'un ve İbnü'l-Arabî'nin imanı meselesi; Yezîd'e lânet etmenin câiziyeti; bid'at meselesi; kabirleri ziyaret etmenin, kandil geceleri namazlarının, musâfahanın, inhinânın ve rüşvetin câiz olup olmaması; emir bi'l-ma'rûf ve nehiy 'an'il-münkerin vacibiyeti; bir kimsenin "Ben Hz. İbrahim'in ümmetindenim." demesinin câiz olup olmaması gibi birçok husus tartışılmıştır.¹⁸ Söz konusu hususlar dönemin eserlerinde de yansımıştır. Örneğin Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657) bu hususların tamamına eserlerinde yer vermiştir.

Kadızedelilerin tasavvuf muhiplerinin zihinlerinde aykırı olarak kodlanmasının altında onların semâ ve deverân ile ilgili görüşlerinin yattığı bir gerçektir. Zira yukarıda da belirttiğimiz gibi, Kadızedelilerin Halvetîler ve Mevlevîler gibi dönemin bazı tasavvufî ekolleriyle karşılıklı olarak tartıştıkları ve ihtilâfa düştükleri birçok mevzu bulunmakta olup cehrî zikir, semâ ve deverân da bu meseleler arasında yer almaktadır.

Kadızedâ vaazlarında ve eserlerinde hem deverân lehinde fetva veren ve eserler telif eden birçok ulemâ ve meşâyihî hem de Halvetîlik ve Mevlevîlik gibi semâ ile deverân eden dönemin bir takım tasavvufî ekollerini sert bir şekilde eleştirmiştir. Kadızedâ'nın bu hususta iki önemli risâlesi mevcuttur. Bunlardan ilki, "İrşâdü'l-'Ukûli'l-Müstekîme ilâ Tarîkatü'l-Kavîme bi-İbtâli'l-Bid'i's-Sekîme"¹⁹ adlı eseridir ki²⁰ Kadızedâ bu eseri Şeyhülislâm Zenbilli Ali Cemâli Efendi'nin (ö. 932/1526) deverân-ı sûfiye lehinde kaleme aldığı risâleye reddiye niteliğinde telif etmiştir. Diğerisi ise *Risâle-i Deverân* adlı eseridir.²¹

Akhisârî'nin ise konuyla ilgili iki önemli risâlesi mevcuttur. Bunlardan ilki *Risâle fî Hurmeti'r-Raks ve'd-Deverân ve Kerahâti'z-Zikr* olup, Akhisârî bu eserde semâ ile deverânı açıkça reddetmiştir.²² Diğer eseri ise daha çok hafî zikrin cehrî zikirden üstün olduğunu vurgulamak için kaleme aldığı, *Risâle fî'z-Zikr bi'l-Lisâni ve'l-Kalb* adlı eseridir.²³

Kadızedâ ile Akhisârî zamanında onlara muhalefet edip görüşlerini reddeden kişi Halvetîyye'nin Şemsiyye kolundan Abdülmecid Sivâsî Efendi olmuştur. Abdülmecid Sivâsî semâ ve deverân hususunda her ne kadar Kadızedelilerin görüşlerini eleştirse de konuya ilişkin herhangi bir

¹⁷ Naima, *Tarih*, 6/2717.

¹⁸ Kâtip Çelebi, *Mizanu'l-Hak fî İhtiyâri'l-Ahakk*, haz. Orhan Şaik Gökyay, (İstanbul: MEB Basımevi, 1972), 14-102; Naima, *Tarih*, 6/2718; Abdülbaki Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik* (İstanbul: İnkılâp Kitapevi, 1953), 160-161.

¹⁹ Bu eser "Red' alâ Risâle fî Cevâzi'r-Raks" olarak da bilinmektedir.

²⁰ Kadızedâ Mehmed Efendi, *Risâle-i Müdâfaa* (Ankara: Milli Kütüphane, Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 2688/3), 64a. Ayrıca eser hakkında bk. Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifin: Terâcimu Muşannifi'l-Kütübi'l-'Arabîyye* (Beirut: Mektebetü'l-Müsenâ, 1957), 12/33; Babanzâde Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-'Ârifin ve Esmâi'l-Müellifin ve Âşâru'l-Muşannifin*, çev. Kılıslı Rıfat Bilge, tsh. İbnül Emin Mahmud Kemal İnal - Avni Aktuç (Ankara: MEB Yayınları, 1955), 2/277; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn an Esâmî'l-Kütübi ve'l-Fünûn*, çev. Rüştü Balcı (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007), 1/102; Semiramis Çavuşoğlu, *The Kadızedeli Movement an Attempt of Seriat-Minded Reform in the Ottoman Empire* (New Jersey: Princeton University, Doktora Tezi, 1990), 73.

²¹ Kadızedâ Mehmed Efendi, *Risâle-i Deverân* (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Antalya Tekelioğlu, 799/4), 108b-119b.

²² Yazma nüshası için bk. Ahmed Rûmî Akhisârî, *Risâle fî Hurmeti'r-Raks ve'd-Deverân ve Kerahâti'z-Zikr* (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Harput, 429/6), 65a-72a.

²³ Bursalı Mehmed Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri 1299-1915*, haz. A. Fikri Yavuz - İsmail Özen (İstanbul: Meral Yayınevi, 1333), 1/33; Ayrıca söz konusu eserin yazma nüshası için bk. Ahmed Rûmî Akhisârî, *Risâle fî'z-Zikr bi'l-Lisâni ve'l-Kalb* (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Harput, 429/10), 84b-93a.

telifi bulunmamaktadır. Ancak eserlerinde görüşlerini serpiştirilmiş halde müşahede etmek mümkündür.

İki taraf arasında cereyan eden tartışmalar sadece risâlelerde kalmayıp zaman zaman söz konusu tartışmaların dozu daha da artarak kürsülere sıçramıştır. Kadızâde ve Akhisârî'nin deverân ve cehrî zikir aleyhinde olan tutumları halk nazarında daha geniş yankı bulmuş ve deverân ehli olan sûfiler, bazı Hanefî-Mâtürîdî fukahanın fetvalarına dayanılarak zaman zaman mübtedî ve fâsık sayılmış ve hatta tekfir edilmiştir. Kadızâdelilerin halk nezdinde olan takipçilerinin deverân ehline yönelik “*tahta tepenler, düdük çalanlar*” şeklinde bazı alaycı ifadeleri dönemin kaynaklarına yansımıştır.²⁴

Kadızâde ve Akhisârî'nin vefatlarını müteakip yaşanan **ikinci dönem**, ilmî tartışmaların yanı sıra bir takım kavgaların baş gösterdiği dönem olup bu dönemde Kadızâdelilere liderlik eden kişi, Şam asıllı vâiz Üstüvânî Mehmed Efendi (ö. 1072/1661) olmuştur. Üstüvânî, konuya dair müstakil bir risâle telif etmemiş olsa da, hem vaazlarında hem de diğer eserlerinde semâ ile deverânın câiz olmadığını vurgulamıştır.²⁵

Tasavvuf cephesinden, Üstüvânî Mehmed Efendi'nin görüşlerine karşı durup onunla mücadele eden Halvetîliğin Sivâsiyye kolundan Abdülehad Nûrî Efendi (ö. 1061/1651) olmuştur. Abdülehad Nûrî deverân hususunda Kadızâdelilerin en şiddetli muhalifi durumundadır. Konuya ilişkin görüşlerini zikir hakkında genel bir risâle olan *Riyâzu'l-Ezkâr* ve deverân hakkında olan *Risâletün fî Deverânu's-Sûfiyye* adlı²⁶ iki eserinde görmek mümkündür. Buna ilaveten Ümmî Sinan Efendi'nin deverân lehinde kaleme aldığı eserini *Terceme-i Risâle-i Deverânu's-Sûfiyye* adıyla²⁷ tercüme etmiştir.

Üstüvânî kendine destek verip kendisiyle aynı görüşe sahip olan bir takım vâizlerle birlikte devrin deverân ehli olan tasavvufî ekollerini sert bir şekilde eleştirmiş; semâ ve deverânın bid'at, deverân eden meşâyihin ise mübtedî olduklarını vurgulamıştır. Söz konusu tartışmalar halkı kutuplaştırmış, Üstüvânî taraftarları deverân ehlini sözlü ve fiilî olarak taciz etmeye başlamıştır.²⁸ Saray hademeleri tarafından ciddi bir şekilde desteklenen Üstüvânî ve taraftarlarının, Veziriazam Melek Ahmed Paşa'dan aldıkları bir buyrukla, 1061/1650 yılında Demirkapı Halvetî Tekkesine yürüyerek semâ törenlerine engel olmaya çalıştıkları kaynaklarda nakledilmiştir. Söz konusu buyruğun ellerinden alındığı, bunun yerine *tarikatların zikir merasimlerine saldırılmasının yasak olduğuna* dair sadrazamdan yeni bir buyruk çıkarıldığı ve böylece Üstüvânî taraftarlarının engellendiği, fakat buna

²⁴ Bu hakaretler için bk. Çelebi, *Mizânu'l-Hak*, 111-112.

²⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. Ali Durmuş, *Osmanlı'da Dinî Siyasî Bir Yapılanma Olarak Kadızâdeliler Hareketi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 153 v.d..

²⁶ Abdülehad Nûrî, *Risâletün fî Deverânu's-Sûfiyye* (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 3044/2), 90b-99b.

²⁷ Abdülehad Nûrî, *Terceme-i Risâle-i Deverânu's-Sûfiyye* (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Mahmud Efendi, 3122/2), 40b-50b.

²⁸ Mehmet Fatih Gökçek, *Behçetî Seyyid İbrahim Efendi Târîh-i Sülâle-i Köprülü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 12.

rağmen deverân aleyhindeki fetvalara dayanan taraftarların, Sivâsî şeyhlerinden Abdülkerim Çelebi'ye tehdit içerikli bir mektup kaleme aldığı nakledilen bilgiler arasındadır.²⁹

Üstüvânî'nin ve destekçilerinin söz konusu aykırılıklarla sebep oldukları kalkışım neticesinde sürgünle cezalandırılmalarının ardından yaşanan üçüncü dönemde, Kadızâdelileri temsil eden lider ise Vâni Mehmed Efendi (ö. 1095/1685) olmuştur. Bu dönem semâ ve deverân tartışmalarının zirve yaptığı ve bir takım yasakları da beraberinde getirdiği dönemdir.³⁰ Vâni'nin diğer Kadızâdeliler gibi deverân hakkındaki görüşleri net ve negatiftir. Konuyla ilişkin telif ettiği *Beyânü mâ Yüzkeru fi Kerâheti'z-Zikri Cehrân* adlı³¹ risâlesinde³² ilgili görüşlerini sıralayan Vâni, "Yasağ-ı Bed" olarak tarihe geçen deverân yasağının müsebbibi olarak öne çıkmıştır. Zira onun talebi üzerine IV. Mehmed'in (Ö. 1104/1693) emri ve Minkarizâde Yahya Efendi'nin fetvasıyla 1077/1666'da semâ törenlerine yasak getirilmiş ve bu yasak Vâni'nin Kestel'e sürgününden sonra 1095/1684'te kaldırılmıştır. Yaklaşık on sekiz sene süren bu yasaktan Kâdirîlik, Mevlevîlik ve Halvetîlik gibi bazı tarikatlar olumsuz etkilenmiş; semâ, deverân ve tasavvufî müzik gibi ritüeller icra edilemeyip, tekkeler kapatılmaya yüz tutmuştur.³³

Son dönem Vâni'nin karşısında durup ona şiddetle muhalefet eden isim, Halvetîliğin Mısıriye kolunun kurucusu olarak kabul edilen Niyâzî-i Mısrî (ö. 1105/1694) olmuştur. Zira Mısrî'nin Vâni düşmanlığının altında sadece iki önemli sebep vardır. Bunlardan *ilki* Mısrî'nin semâ ve deverân yasağının onun eliyle gerçekleştiğini düşünmesi; *ikincisi* de bizzat Vâni'nin tesiriyle üç defa sürgüne gönderilmesi ve böylece ömrünün sürgünlerde geçmesidir.³⁴

Mısrî konuyla ilgili yandan semâ ve deverânın kerahiyetine hükmeden bütün kesimleri eleştirmek için *Risâle fi Deverânî's-Süfiyye* adında bir eser telif etmiş;³⁵ diğer yandan da söz konusu yasağın kaldırılması için bazı mücadeleler vermiştir. *Mecmûa*'sında Edirne ve İstanbul'a gidip devlet erkânıyla ve şeyhülislâm Yahya Efendi ile bazı görüşmelerde bulunduğu, aynı günlerde Ayasofya Camiinde sultanın huzurunda zikrin öneminden bahseden etkileyici bir vaaz verdiği ve IV. Mehmed'in bu vaazdan etkilenip daha camiden çıkmadan talimat vererek yasağı kaldırdığı nakledilmiştir.³⁶ Bu

²⁹ Naima, *Tarih*, 5/2094-295; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 3/1, 360.

³⁰ Durmuş, *Kadızâdeliler Hareketi*, 182 v.d.

³¹ Kaynaklarda ve kütüphane kataloglarında bu eser *Risâle fi Kerâhiyyeti'l-Cehri bi'z-Zikr*, *Risâle fi Reddi Ahvâli'l-Mübtedi'in*, *Risâle Hakkü'l-Farzi ve's-Sünneti ve'l-Bid'i fi Ba'zu'l-A'mâl*, *Risâle-i Vâni Efendi* ve *Risâletün fi't-Tahzir 'ani'l-Bid'a-i ve'l-Ehvâ* gibi farklı isimlerle de anılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Durmuş, *Kadızâdeliler Hareketi*, 191.

³² Vâni Mehmed Efendi, *Beyânü mâ Yüzkeru fi Kerâheti'z-Zikri Cehrân* (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa, 406/4), 187b-204a.

³³ Ayrıntılı bilgi için bk. İbrahim Rakım, *Vakiât-ı Niyâzî-i Mısrî: Şerh-i Nutk-u Niyâzî-i Mısrî* (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İzmir, 790), 23; Mustafa Lûtfî Efendi, *Bir Mısrî Şeyhinin Kaleminden Hazreti Niyâzî-i Mısrî*, haz. Aliye Uzunlar, (İstanbul: Revak Kitabevi, 2013), 23-24, 25; Baha Doğramacı, *Niyâzî-yi Mısrî Hayatı ve Eserleri* (Ankara: Kadioğlu Matbaası, 1988), 9; Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, 167, 168; Tanrıkorur, "Mevlevîyye", 29/470; Namık Sinan Turan, "17. Yüzyılda Osmanlı Tasavvuf Ritüelinde Semâ ve Deverân ve Müziğin Prütanizmle İmtihani", *Portre Akademik Müzik ve Dans Araştırmaları Dergisi* 13 (2016), 73.

³⁴ Örneğin bk. Mısrî, *Niyâzî Mısrî'nin Hatıraları*, haz. Halil Çeçen, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005), 42, 85, 87.

³⁵ Yazma nüshası için bk. Niyâzî-i Mısrî, *Risâle fi Deverânî's-Süfiyye*, (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Pertev Paşa, 620/9), 36b-38a.

³⁶ Lûtfî, *Niyâzî-i Mısrî*, 25-26.

yasaktan etkilenen tasavvuf ehli ve özellikle de Niyâzî-i Mısrî, yasağın müsebbibi olarak Vâni'yi görmüş ve eserlerinde Vâni'yi suçlamıştır.³⁷

Mısrî'ye göre IV. Mehmed masumdur ve onu yanlış sevk eden kişi, danışmanı ve hocası Vâni'dir.³⁸ *Mevâidü'l-İrfân* adlı eserinde “*Vâni, Sultan Mehmed'e yaklaşıma imkânı bulunca Sultan Mehmed camide, mescidde ve tekkelerde bulunan bütün zikir ehlini cehri zikirten kesti. Zikir ehlini darmadağın etti. Zikir yerlerini ehlinen boşalttı. O kadar ileri gitti ki, zikir nuru insanların kalbinden tamamen sönmeğe yüz tuttu.*” sözleriyle bu durumu açıkça belirtmektedir.³⁹

İlginçtir ki, eserlerinde ve özellikle sürgün günlüklerinde çeşitli cifir hesapları yapmak suretiyle bir takım yorumlara ulaşan ve bunu sürekli tekrarlayan Mısrî “*Beni zikretmede gevşeklik göstermeyin.*”⁴⁰ âyetindeki “*Velâ teniyâ fî zikrî*” ibaresini “*Beni zikretmede Vâni olmayın*” şeklinde anlamlandırmaktadır. Böylece Vâni'yi hem semâ-deverân düşmanlığıyla hem de “*vâni*” kelimesinin anlamı olan “*zayıf ve güçsüz*”lkle suçlamaktadır.⁴¹

Vâni ile Mısrî arasında cereyan eden deverân ile ilgili ihtilâflar dönemin müverrihlerin eserlerine de yansımıştır. Örneğin Vassâf'ın (ö. 1929) nakline göre Vâni'nin Bursa'ya sürgün olarak geldiği günlerde, geceleyin Mısrî'nin dergâhından gelen zikir seslerini duyarak, sabahleyin “*Dün gece av'ave-i kilâbdan (köpeklerin havlamalarından) rahat uyuyamadım.*” demiş. Bu söz Mısrî'ye ulaşınca da o da Vâni'yi kastederek “*Mahalleye yabancı bir kelb (köpek) geldi, o gürültü onun üzerine idi.*” şeklinde yanıt vermiştir.⁴²

3. Kadızâdelilerin Semâ ve Deverân İlgili Görüşleri

Kadızâdelilerin eserlerinde semâ ve deverân ile ilgili nakledilen görüşler, kendilerinden önce deverân aleyhinde kaleme alınan eserlerdeki görüşlerle paralellik arz etmektedir. Konular hemen hemen aynı açılardan ele alınmakta ve benzer deliller kullanılarak semâ ve deverân zemmedilmektedir.

Kadızâde hem cehrî hem de hafî zikrin câiz olduğunu belirterek, hafî zikrin daha faziletli olduğunu vurgulamaktadır.⁴³ Semâ, “cehrî zikir ile şevke gelip bağırp çağırarak deverân etmek” şeklinde⁴⁴ tanımlayan Kadızâde bunun haram olduğunu belirterek söz konusu görüşüne “*Biz gökleri, yeri ve bunlar arasındakileri oyun olsun diye yaratmadık.*”⁴⁵ âyetini delil olarak sunmaktadır. Ona göre söz konusu âyette geçen oyun ve eğlence anlamındaki “*lâ'ib*”in haram olduğu vurgulanmaktadır. Zira “*Ben, insanları ve cinleri ancak bana kulluk etsinler diye yarattım.*”⁴⁶ âyeti insanın yaratılış

³⁷ Örneğin bz: Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevilik*, 167-168.

³⁸ Örneğin bk. Mısrî, *İrfan Sofraları*, trc. Süleyman Ateş, (Ankara: Emel Matbaası, 1971), 184.

³⁹ Mısrî, *İrfan Sofraları*, 71.

⁴⁰ Tâhâ 20/42.

⁴¹ Mısrî, *İrfan Sofraları*, 170-173.

⁴² Osmanzâde Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, haz: Mehmed Akkuş, Ali Yılmaz, (İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2006), 5/78.

⁴³ Kadızâde, *Risâle-i Deverân*, 108b.

⁴⁴ Kadızâde Mehmed Efendi, *Mebhas-ı İmân* (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 5570), 342a.

⁴⁵ el-Enbiyâ 21/16.

⁴⁶ ez-Zâriyât 51/56.

amacını ortaya koyduğundan insanlar buna uygun hareket etmelidir. Dolayısıyla ona göre ayağa kalkıp sallanarak veya bağırıp çağırarak yapılan zikir ancak bir *lu'ûbdan* ve *lehvden* ibarettir. Lu'ûb olan işler ise ibadet olmaya layık olmayıp haramdır. Mü'minler bundan ihtiraz etmelidir. Kadızâde "...Eğer kalkmak ve hay-huy ve vecd etmek ibadet olsa Hz. Rasûl aleyhisselâm ederdî. Hiçbir hadiste işitmedik." sözleriyle semâ ve deverânın bir ibadet olamayacağını ifade etmekte ve herhangi bir rivayete dayanmadığını açıkça zikretmektedir. Ona göre zikir lu'ûb değil en güzel ibadettir, zâkir de lâ'îb değil en güzel âbiddir.⁴⁷

Semâ ile deverânın raks ve tevâcüdünden ibaret olduğunu belirten Kadızâde, raks ile tevâcüdün ise dört mezhebe göre haram olduğunu belirtmekte ve İmâm-ı Şâfî'nin (ö. 204/820) iki rivayetinden birini hariçte tutmaktadır. Bazı nakillere dayanarak raks ve tevâcüdün Hz. Musa zamanında altından buzağı heykeli yapan Sâmirî'nin ve kırk gün boyunca bu heykelin etrafında ilah olduğuna inanarak raks eden arkadaşlarının icadı olduğunu vurgulamaktadır.⁴⁸

Raks ve deverânın şeytan işinden ibaret olup bir Hıristiyan âdeti olduğunu belirten Kadızâde, Bezzâzî'den bir takım nakillerde bulunarak, bunun icmâ ile haram olduğunu ve dört mezhebe göre icmâ ile haram olan hususların helâl olduğunu iddia edenlerin tekfir edilmesi gerektiğini belirtmektedir. Dolayısıyla deverânı helâl sayanların da kâfir olduğunu belirten Kadızâde, bu durumun birçok eserde açıkça belirtildiğine dikkat çekerek, onlarca eser adı sıralamaktadır. Saydığı eserler arasında ise, İmâm Kurtûbî (ö. 671/1273), Sa'lebî (ö. 427/1035), Begavî (ö. 516/1122), Zemahşerî (ö.538/1144), Ebû Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344) ve Ömer en-Nesefî'nin (ö. 537/1142) tefsirleri gibi bazı tefsirler ve Hanefî-Mâtürîdî geleneğe ait olan fetâva türü eserler yer almaktadır.⁴⁹

Ayrıca *Muhtâr-ı Hâvî* adında bir eserden⁵⁰ de ilginç bir hadis nakletmektedir. Bu hadise göre; Hz. Peygamber beraberindeki bazı sahabilerle zikir halkasında iken bir adam şevke gelip yürümeye başlamış veya düşmüş. Bunun üzerine Hz. Peygamber yanında bulunan bazı sahabilerden bu adamı öldürmelerini istemiş, sahabeler o adamı yakaladığı anda, Hz. Peygamber bu fikrinden cayarak onun bir direğe bağlanmasını emretmiş ve "*Vallâhi bu kişî tecdîd-i îmân etmediği müddetçe ben bu mekândan gitmem!*" buyurmuştur.⁵¹

Kadızâde ayrıca, *Mebhas-ı İmân* adlı eserinin elfâz-ı küfür kısmında Kemalpaşazâde ve Ebüsuûd Efendi'den naklettiği bazı fetvalara dayanarak semânın raksa benzediğini, raksın ise ittifak ile haram olduğunu, deverânın mubah olduğuna inananın şer'an kâfir olduğunu belirtmektedir.⁵² Ebüsuûd Efendi'den naklettiği şu fetvalar ise dikkate değerdir:

⁴⁷ Kadızâde, *Risâle-i Deverân*, 109a-b; Kadızâde, *İrşâdü'l-Ukûli's-Selîme ile'l-Usûli'l-Kavîme bi-lbtâli'l-Bid'a*, (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa, 703), 4a-b.

⁴⁸ Kadızâde, *Mebhas-ı İmân*, 312b-313a.

⁴⁹ Geniş bilgi için bk. Kadızâde, *Risâle-i Deverân*, 117b-119a. Ayrıca bk. Kadızâde, *İrşâdü'l-Ukûli's-Selîme*, 3b.

⁵⁰ Müellifi tespit edilememiştir.

⁵¹ Hadisin geçtiği kaynaklar bulunamamıştır.

⁵² Kadızâde, *Mebhas-ı İmân*, 342a-b.

Mesele: Zeyd, sūfiyyûndan bazı kimseler zikrullah ederken raks edip döndükleri için “Kâfirsiniz, avratınız boştur.” dese şer‘an ne lâzım gelir? el-Cevap: “Kâfir” demeyip “fâsık” ve “fâcir” demekle zecrelemek evlâdır. Ebüssuûd.

Mesele: Zeyd, imam olan Amr’a uyup namazı cemaatle kılsa, Amr deverânla zikreden sūfilerden olsa, o namazı iade etmek gerekir mi? el-Cevap: “Raks helâldir.” diyenlerden ise lazım olur. Ebüssuûd.⁵³

Mesâil-i Ehl-i Sünne adlı eserinde ise konuya ilişkin şu sözleri ise oldukça dikkat çekicidir:

“Mesele: Mevlevîleri ve dönüp tevhîd edenleri ve dâhi bunun gibi hilâf-ı şer’ işleri söyleşen Müslümanlara; *‘Bunların ettikleri ibadet değildir.’* demek gıybet değildir. Bil ki ibadettir.”⁵⁴

“Mesele: Zikri cehirle etmek İmâm-ı Âzâm rahmetullâhi Teâlâ kavlinde haramdır. İmâm-ı selâse kavillerinde câizdir ayak üzre kalkıp kolunu ve belini salmazsa. Ayağın kımıldatmak bi’l-ittifak haramdır. Helâldir diyen kâfir olur.”⁵⁵

“Mesele: Bir kimse *‘Dönüp tevhid etmek ve ney çalmak helâldir.’* dese kâfir olur.”⁵⁶

Kadızzâde “Müslüman muvahhidlerin ehl-i kıbleyi tekfir edemeyeceğini dolayısıyla deverânın helâlligine itikad edenlerin tekfir edilemeyeceğini” iddia edenlere karşılık ise, ehl-i kiblenin umumî olarak tekfir edilmemesi gerektiğini belirterek, bir kimsenin hata olmaksızın, helâl olduğuna inanarak küfür konuşması veya küfür işlemesi durumunda bi’l-ittifak tekfir edilebileceğinin altını çizmektedir.⁵⁷

Ahmed Rûmî Akhisârî zikrullâhın, zikr-i kalb ve zikr-i lisân olmak üzere ikiye ayrıldığını belirterek, zikr-i kalbi kalbin mülâhazası ve düşünmesi olarak değerlendirmekte ve zikr-i lisânı ise vâcib ve sünnet olarak iki kısma ayırarak deverân-ı sūfiyeyi bu ikisinin de dışında tutmaktadır. Cehri zikirde sadece sesi yükseltmenin esas olduğunu, zikir esnasında kişinin vücut azalarının hareket etmemesi gerektiğini, hareket etmesi durumunda ise bunun sünnet olmaktan çıkıp bid’at bir uygulama olacağını vurgulamaktadır.⁵⁸

Akhisârî bazı nakillerde bulunarak lehv ve lu‘ûb kavramlarını irdelemekte ve Allah’ın zikrinden olmayan her şeyin lehv ve lu‘ûb olduğunu vurgulamaktadır. Bezzâzî ve Kudûrî’den (ö. 428/1037), çeşitli nakillere dayanarak deverân-ı sūfiyenin raks olduğunu, dolayısıyla lehv ve lu‘ûb anlamına geldiğini belirtmektedir. Akhisârî, deverânın haramlığının icmâ ile sâbit olduğunu, bunu helâl kabul edenlerin icmâ ile tekfir edilmesi gerektiğini öne sürerek bu hususta Kadızzâde’ye katılmaktadır.⁵⁹

⁵³ Kadızzâde, *Mebhas-ı İmân*, 342b.

⁵⁴ Kadızzâde, *Mesâil-i Ehl-i Sünnet ve’l-Cemâat* (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Yazma Başlıklar, 5570), 153a.

⁵⁵ Kadızzâde, *Mesâil-i Ehl-i Sünne*, 155a.

⁵⁶ Kadızzâde, *Mesâil-i Ehl-i Sünne*, 225b. Ayrıca benzer görüşler için bk. Songül Karaca, *Kadızzâde Mehmed Efendi Manzûme-i Akâid*, (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 312-313.

⁵⁷ Kadızzâde, *İrşâdü’l-Ukûli’s-Selîme*, 14b.

⁵⁸ Akhisârî, *Risâle fi’z-Zikr*, 84b-85a.

⁵⁹ Akhisârî, *Risâle fi Hurmeti’r-Raks*, 65a-66a.

Ayrıca semâ ve deverân hususunda Ebû Hanîfe'nin görüşü üzere hareket ettiğinin de altını çizmektedir.⁶⁰

Ayrıca, kendi zamanında mescidlerde veyahut tekkelerde toplanarak semâ ve deverân eden sûfilerin câhil, âvâm, ehl-i hevâ ve mübdeti olduklarını; Kur'ân'dan, helâl-haram ve taharetten, kısacası iman ve İslâm'dan bihaber olarak bir yaşam sürdürdüklerini öne sürmektedir. Daha da ileri giderek onların zikir törenlerinde çıkardıkları sesleri ve çığlıkları anıran eşeklerin sesine benzetmek suretiyle onları tahkir ederek adeta kışkırtmaktadır.⁶¹

Üstüvânî'nin sohbetlerinden öğrencileri tarafından derlenen *Risâle-i Üstüvânî* ve *Fevâidü'l-Kebîr* adlı eserlerde, konu kısaca ele alınmaktadır. Ona göre deverân ile raks Allah veya resûlü tarafından emredilmediği gibi, sahabe veyahut imâmlar tarafından da emredilmemiştir.⁶² Bunun İslâm'da yeri olmadığı gibi diğer dinlerde de aslı yoktur. Ancak Sâmîrî ihdası bir tür rakstır ve oyundur.⁶³ Söz konusu iddiaların temellendirilmesi için sık sık Kudûrî, Rüknuddîn el-Kirmânî (ö. 543/1149), Muhammed b. Ebu Bekir er-Râzi (ö. 666/1268), İbn Melek (ö. 821/1418?), İbn Emîru Hâc (ö. 879/1474), İbrahim el-Halebî, Kuhistânî (ö. 962/1555) ve Birgîvî gibi Hanefî-Mâtürîdî fukahannın eserlerine müracaat edilmiştir.⁶⁴ Bu eserlerden çeşitli nakillerde bulunularak deverânın açıkça haram olduğu, bunu yapanların bid'atçı oldukları⁶⁵ ve bu törenlere katılmanın ise câiz olmadığı⁶⁶ vurgulanmıştır. Def vurmak, çeşte çalmak ve bunun eşliğinde raks etmek,⁶⁷ düdük çalmak, bağırmak ve elbiselerini yırtmak⁶⁸ haram olarak nitelendirilmiştir.⁶⁹ Devrin deverân ehli olan sûfilerinin bu günahı işlemekten derhal men edilmeleri gerektiği⁷⁰ ve hatta İmâm-ı Şâfiî'ye dayanılarak bu hususun vilâyet hâkimlerinin üzerine vâcip olduğu⁷¹ öne sürülmektedir.

Üstüvânî'ye göre deverânın helâllüğünü iddia edenler Allah ve resulüne iftira etmekte olup mürtet hükmündedirler. Deverân edilen yerde hazır olan kimselerin İmâm-ı Mâlik'e göre fâsık olduğu; Ahmed b. Hanbel'e göre ise adâletten düşüp şehadetinin kabul edilmeyeceği vurgulanmaktadır.⁷²

İbn Emîru Hâc'dan (ö. 879/1474) Ebû Hanîfe'ye (ö. 150/767) dayandırılan şöyle ilginç bir rivayete de eserde yer verilmektedir:

“İmâm-ı Âzam hazretlerinden rahmetullâhi buyurmuşlar ki ‘*Devr-i raks olan eşyanın üzerinde namaz kılmak câiz olmaz yûmayınca. Eğer yer ise, ol yer üzerinde namaz kılmak câiz olmaz toprağını kazıp yabana atmayınca.*’”⁷³

⁶⁰ Akhisârî, *Risâle fî Hurmeti'r-Raks*, 70a.

⁶¹ Akhisârî, *Risâle fî Hurmeti'r-Raks*, 66b-67a.

⁶² Üstüvânî, *Risâle-i Üstüvânî* (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 4314), 175a; Üstüvânî, *Fevâidü'l-Kebîr* (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Fatih, 2770), 178a.

⁶³ Üstüvânî, *Risâle-i Üstüvânî*, 174a-b; *Fevâid*, 179b.

⁶⁴ Geniş bilgi için bk. Üstüvânî, *Risâle-i Üstüvânî*, 172a-178a; *Fevâid*, 179b-180a.

⁶⁵ Üstüvânî, *Risâle-i Üstüvânî*, 173a-b.

⁶⁶ Üstüvânî, *Fevâid*, 179b.

⁶⁷ Üstüvânî, *Risâle-i Üstüvânî*, 174b.

⁶⁸ Üstüvânî, *Risâle-i Üstüvânî*, 175b.

⁶⁹ Üstüvânî, *Fevâid*, 179b-180b.

⁷⁰ Üstüvânî, *Risâle-i Üstüvânî*, 173b, 175b; *Fevâid*, 179b.

⁷¹ Üstüvânî, *Risâle-i Üstüvânî*, 177b.

⁷² Üstüvânî, *Risâle-i Üstüvânî*, 176a-178a.

Söz konusu görüşün Üstüvânî'ye ait olduğunu zanneden Naima gibi dönemin bazı tarihçileri de onu bağınazlıkla suçlamaktan geri durmamıştır.⁷⁴

Vânî Mehmed Efendi'nin cehrî zikirle ilgili tutumu ise diğer Kadızâdelilere göre daha katıdır. Zira o cehrî zikrin Ebû Hanîfe'ye göre bid'at olduğunu; Allah'ın emrine ve sahabe, tâbi'în, selef-i sâlihîn ve imamların görüşlerine muhalif olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre her kim mezhebinde olmayan ve mezhebine muhalif olan bir şeyi ihdas ederse o bid'atçıdır, fâsıktır ve mezhebinden huruç etmiş demektir. Derhal zecri, men'î ve te'dîbi gerekir.⁷⁵

Ona göre cehrî zikir kerâhattandır. Hatta haramdır ve buna da üç âyet delâlet etmektedir. Bunlar; *“Rabbimize yalvara yakara ve gizlice dua edin. Bilesiniz ki O, haddi aşanları sevmez.”*⁷⁶ *“Kendi kendine yalvararak ve ürpererek, alçak sesle sabah akşam rabbini zikret, gafillerden olma!”*⁷⁷ ve *“Hani o (Zekeriyâ) alçak sesle rabbine yalvarmıştı.”*⁷⁸ âyetleridir. Ona göre zikirde sesi yükseltmek âyetlerden sakındırılan haddi aşmak ve gafillerden olmakla denktir. Hz. Peygamber'den nakledilen *“İleride dua hususunda haddi aşan bir kavim gelecektir. Kişinin şöyle demesi yeterlidir: ‘Allah’ım şüphesiz ben senden cenneti ve ona yaklaştıracak amelleri ve sözleri istiyorum. Allah’ım şüphesiz ben cehennemden ve ona yaklaştıracak söz ve amellerden sana sığınıyorum.”*⁷⁹ rivayeti de söz konusu fikrine delil olarak sunmaktadır.⁸⁰

Vânî, Allah'ın kuluna çokça yakın olduğunu ve onun duasını işitip ona icabet edeceğini belirterek bu hususta çeşitli deliller sıralamaktadır. Örneğin; Ebû Mûsâ el-Eş'ârî'den (ö. 42/662-63) şöyle bir rivayete yer vermektedir: *“Allah Resûlü ile bulunduğumuz bir seferde tepelere çıktıkça, vadilere indikçe yüksek sesle ‘Allâhu ekber Allâhu ekber lâ ilâhe illallâhu vallâhu ekber’ diyorduk. Bunun üzerine Resûlullah şöyle buyurarak bizi uyardı: ‘Kendinizi yormayın. Çünkü sizler sağır ve uzaktaki birine değil, her an sizinle olan her şeyi duyan Allah’a dua ediyorsunuz.’”*⁸¹

Vânî semâ ile deverânın bir tür raks olduğunu belirtmekte, bunu çeşitli nakillerle ve delillerle izah etmeye çalışmaktadır. Ona göre raks lu'ubdur, mâsiyettir ve tesvilâtü's-şeytândır. Zira deverân esnasında, sûfiler muhabbet halinde vecde gelerek, seslerini yükselterek şevk ile gına edip, elbiselerini yırtmaktadır. Dolayısıyla da semâ ve deverân haramdır.⁸² Vânî özellikle kendi dönemde bu bid'atın oldukça yaygın olduğunu ve bunun derhal yasaklanması gerektiğini belirtmektedir. Ona göre bu gibi davranışlar yalnızca zikir esnasında değil, Kur'ân okurken yapılması da haramdır. Sûfilerin böyle yapmaları vecd ve ilâhî sevgiyle ilgili değil ancak nefsânî arzuları sebebiyledir. Buna delil olarak İbn

⁷³ Üstüvânî, *Risâle-i Üstüvânî*, 177a-b.

⁷⁴ Naima, *Tarih*, 5/2094-2095

⁷⁵ Vânî, *Kerâheti'z-Zikr*, 189b-190a.

⁷⁶ el-A' râf 7/55.

⁷⁷ el-A' râf 7/205.

⁷⁸ Meryem 19/3.

⁷⁹ Ebü'l-Feyz Ahmed b. Muhammed b. Sıddık Gumari İbnü's-Sıddık, *el-Müdüvî li-ileli'l-Câmî's-Sagîr ve Şerhiyyi'l-Münâvî* (Beirut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, t.y.), 2/128.

⁸⁰ Vânî, *Kerâheti'z-Zikr*, 190a-b.

⁸¹ Vânî, *Kerâheti'z-Zikr*, 191a-b.

⁸² Vânî, *Kerâheti'z-Zikr*, 196b.

Mes'ûd'un (ö. 36/652-53) bir mescidde semâ ile deverân gruba denk geldiği ve onları bid'atçılıkla suçlayıp azarlayarak camiden çıkardığıyla ilgili bir başka rivayete yer vermektedir.⁸³

Vânî, selefi Kadızâde Mehmed Efendi ve Ahmed Rûmî Akhisârî gibi deverân ehli olan sûfilerin oldukça sert bir şekilde eleştirerek onları samimiyezsizlikle suçlamaktadır. Semâ ile deverânı benimseyen tasavvufî ekollerin müntesiplerini eleştirirken Hanbelî-Selefî literatürden kesinlikle uzak duran Vânî, tamamen Hanefî-Mâtürîdî fukâhânın fetâvâ türü eserlerine müracaat etmektedir. Örneğin, Saruşşehîd'in (ö.536/1141) *Umdetü'l-Fetâvâ* adlı eserinden Hz. Peygamber'in "*Âhir zamanda öyle bir kavim gelecek ki, onların başlarında kırmızı fes gibi bir çeşit sarık vardır. İşleri ise Firavun gibidir. Onlar kendilerini Süfîyyûn olarak isimlendirirler. Vallâhi onlar sûfiler değillerdir. Bilâkis onlar yoldan çıkmış sapıklar olup başkalarını da dalâlete sürükleyenlerdir.*"⁸⁴ şeklinde buyurduğunu nakletmektedir.⁸⁵ Vânî'nin deverân ehlini samimiyezsizlikle suçlaması, Kadızâde ve Akhisârî'nin görüşlerinde görülmektedir. Örneğin Kadızâde'nin *Manzûme-i Akâid*'inde yer alan; "*Var ey sûfî geçen kâzib münafık, Değil hâlin senin buna muvafık. Yürü var hâline ey nefis esîri, Ölüsün sen değilsin dahi diri. ...Giyip ak hırkayı göğsünü germe, Deme ki sûfîyim kendini görme. Tasavvuf tâc ile hırka değildir, Değil cüz'i bil ânı terk-i külldür.*" dizeleri söz konusu hususa güzel bir örnek teşkil etmektedir.⁸⁶

Vânî *Fetâvâ* adlı eserinde ise, kendisine bir araya gelerek semâ ve deverân eden kişilerin durumu sorulduğunda, fıkıh kitaplarındaki ilgili kısımlara işaret ederek, cehrî zikrin bid'at olduğunu, kadılar ve hâkimler tarafından bu tür kimselerin derhal bu işi yapmaktan men edilmeleri gerektiğini belirtmektedir.⁸⁷ Bir başka fetvasında ise deverânın raks hükmünde olduğunu, bunu helâl sayanların ise tekfir edilebileceğini vurgulamaktadır.⁸⁸

4. Halvetîlerin Görüşleri ve İtirazları

Kadızâde Mehmed Efendi'nin muhalifi Abdülmecid Sivâsî, *Bidâatü'l-vâizîn* ve *Letâifu'l-ezhâr* adlı eserlerinde kısaca ele almaktadır. O öncelikle "lâ ilâhe illallah" diyenleri tekfir edenlerin küfre daha yakın olacağını vurgulamakta, deverân-ı sûfîyenin haram olmadığına dört fikhî mezhepten pek çok delil bulmanın mümkün olduğuna da dikkat çekmektedir. Sahabe ve tâbî'înden pek çok kimsenin semâ ve deverân ettiğini belirten Sivâsî bu hususta tekfir yoluna gidilmeyip hüsn-ü zann ile hareket edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.⁸⁹ Sivâsî, semâ ve deverânın helâllğine veyahut haramlığına işaret eden herhangi bir nassın bulunmadığının altını çizerek, bu durumda semânın mutlak anlamda haramlığını iddia etmek doğru olmaz. "*Ağzınıza geldiği gibi yalan yanlış konuşarak, 'bu helâldir, bu*

⁸³ Vânî, *Kerâheti'z-Zîkr*, 192b.

⁸⁴ Hadisin geçtiği kaynak tespit edilememiştir.

⁸⁵ Vânî, *Kerâheti'z-Zîkr*, 195b.

⁸⁶ Karaca, *Manzûme-i Akâid*, 312-314.

⁸⁷ Vânî, *Fetâvâ-i Vânî* (Ankara: Milli Kütüphane, Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 11771), 33b-34a.

⁸⁸ Vânî, *Fetâvâ*, 34b-35a.

⁸⁹ Abdülmecid Sivâsî, *Bidâ'atü'l-Vâizîn* (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, 1032/2), 40b-41b.

haramdır' demeyin. Çünkü Allah hakkında asılsız şey söylemiş olursunuz. Allah hakkında asılsız sözler uyduranlar da kesinlikle iflah olmazlar."⁹⁰ âyetini görüşüne delil olarak sunmakta ve hakkında herhangi bir yasaklama olmaması nedeniyle mubahlığına hükmedilmesinin fıkha uygun olduğunu belirtmektedir.⁹¹ Ayrıca zâhir amellerin imana dâhili olmadığını, dolayısıyla semâ eden kimselerin imanına zarar vermeyeceğine değinmektedir.⁹² Sivâsî ayrıca lu'ûbun haram olduğunu vurgulayarak, deverân-ı sûfiyenin lu'ûb olmadığını izaha çalışmaktadır.⁹³ Deverânın semâ törenlerine katılabilecek olgunluğa erişmemiş kimselerle yapılması durumunda ancak lu'ub olabileceğini, dolayısıyla bu hususta avâma umum olarak ruhsat verilmediğini, çünkü raksın sadece kâmillere mahsus olduğunu vurgulamaktadır.⁹⁴

Abdülmecid Sivâsî'nin yeğeni olan Abdülehad Nûrî Efendi'nin eserlerinde ise deverân konusu geniş bir yer tutmaktadır. Öncelikle ona göre riyâ niyetiyle yapılmayan cehrî zikir, hafî zikirden üstündür. Çünkü bu zikir hem zâkire hem de dinleyenlere fayda verir. Cehrî zikir namaz kılanları veyahut uyuyanları rahatsız etme endişesi ve riyâ korkusu gibi sebeplerle duruma göre mekruh sayılabilir. Fakat bunun haricinde kitap ve sünnette genel anlamda cehrî zikrin kerâhatine dair herhangi bir delil mevcut değildir. İmamlara nispet edilen rivayetler ise sahih değildir.⁹⁵

Abdülehad Nûrî semâ ile deverânı raksa benzetip lu'ûb olarak yorumlayanların fikhî açıdan yanılığa düştüklerine dikkat çekmektedir. Bunun altında deverânı benimseyen tasavvufî ekollere bir gözdağı verme amacı bulunduğunu iddia eden Abdülehad Nûrî, "...Deverân-ı mezkûra raksa kıyas olunmağa dahi mesağ yoktur. Zira "Makîs makîs-i aleyhin lügatte ve hükümde nazîri olmak kıyasın sıhhatinin şurûtundandır."⁹⁶ diyerek söz konusu yanılığın sebebini izaha çalışmaktadır.⁹⁷

Ayrıca fikhî açıdan deverânın haramlığının kat'i naslarla sabit olmadığını ve sadece içtihadî açıdan haram kabul edildiğini belirterek,⁹⁸ İmâm Gazzâlî (ö. 505/1111), Davûd-i Kayserî (ö. 751/1350), Siracuddîn el-Bulkûnî (ö. 805/1403), Molla Câmî (ö. 898/1492), Şeyhülislâm Efdalzâde (ö. 908/1503), İmâm Süyûtî (ö. 911/1505), Şeyhülislâm Ali Cemâli (ö. 932/1526) ve Şeyhülislâm Sa'dî Çelebi (ö. 945/1539) gibi birçok ulemâ ve meşâyih tarafından helâl olarak kabul edildiğini nakletmektedir.⁹⁹ Dolayısıyla ona göre deverânın helâllüğünü iddia etmek kişiyi küfre götürmez.¹⁰⁰ Eğer aksi düşünülecek olursa mütekaddimûn ve müteahhirûndan birçok ulemâ ve meşâyihin kâfir sayılacağı

⁹⁰ en-Nahl 16/116.

⁹¹ Abdülmecid Sivâsî, *Letâifu'l-Ezhâr ve Lezâizü'l-Esmâr* (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Mihrişah Sultan, 255), 54a-b.

⁹² Sivâsî, *Letâifu'l-Ezhâr*, 30b.

⁹³ Sivâsî, *Letâifu'l-Ezhâr*, 55a. Ayrıca bu hususta geniş bilgi için bk. Cengiz Gündoğdu, "XVII. Yüzyılda Tekke-Medrese Münâsebetleri Açısından Sivâsiler-Kâdî-zâdeliler Mücadelesi", *İLAM Araştırma Dergisi* 3/1 (1998), 50-53.

⁹⁴ Sivâsî, *Letâifu'l-Ezhâr*, 55a; Sivâsî, *Miskâlu'l-Kulûb* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, 2311), 21a; Gündoğdu, "Sivâsiler-Kâdî-zâdeliler Mücadelesi", 52.

⁹⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Akif Damar, *Abdülehad Nûrî'nin Riyâzu'l-Ezkâr Adlı Eseri Metin ve İnceleme* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 79-81.

⁹⁶ Abdülehad Nûrî, *Risâle Hakkü'd-Deverânî's-Sûfiyye* (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Osman Huldî Öztürkler, 773/5), 93.

⁹⁷ Nûrî, *Deverânî's-Sûfiyye*, 92-93.

⁹⁸ Nûrî, *Deverânî's-Sûfiyye* 103.

⁹⁹ Nûrî, *Deverânî's-Sûfiyye* 92-93.

¹⁰⁰ Nûrî, *Deverânî's-Sûfiyye* 103.

göz önünde bulundurulmalıdır.¹⁰¹ Abdülehad Nûri, “...bir meselenin hall-i hurmetinde eimme-i erba’adan ihtilâf-ı nakil olunsa, ol meselede tahlile zâhib olan da tahrîmine zâhib olan da tekfir ve tatlil olunmaz. Bil ki ta’yîb dâhi olunmaz. Zîra umûr-u içtihadîyye kat’iyye değildir. Hususan ol tekfir ve ta’yîb ve tatlil hakikatte ihtilâf eden müctehidîne raci’ olmak lazım gelir. Hâşâ ve kellâ...”¹⁰² sözleriyle söz konusu meselenin fikhî boyutunu açıklamaktadır.

Abdülehad Nûrî, konuya ilişkin fikhî sebepleri sıraladıktan sonra Kadızâdelilerin bu tartışmalardaki deverân ehli aleyhinde olan sözlerine suskun kalmayıp, isim vermeden onları oldukça sert bir şekilde eleştiri yağmuruna tutmaktadır. Fıkhın usulünü bilmeyenler, fıkihtan anlamayanlar, ‘ammî eblehler, cahiller, fâzıl geçinenler,¹⁰³ halkın itikadını bozan fesatçılar ve fitneciler,¹⁰⁴ gibi birçok sert ifadeye eserlerinde rastlamak mümkündür. Abdülehad Nûrî, Kadızâdelilerin “haramlığı sabit olan birçok şeyi” hiç sakınmadan ifa ettiklerini iddia ederek, buna rağmen bir başkasının şüpheli bir fiili işlemesine şiddetle karşı durduklarını ve bu fiili işlemleri sebebiyle onları tekfir ettiklerini ifade etmektedir.¹⁰⁵

Vâni’nin çağdaşı olan Mısırî, deverânın raksa benzetilmesinin büyük bir yanlgı ve art niyet içerdiğini belirterek, raksın kadınlaşma ve kıvırmadan ibaret olduğunun altını çizmektedir. Dolayısıyla ona göre deverânın haramlığının altındaki bu kıyas, temelden yanlış ve hatalıdır. Aralarında İmâm-ı Şâfî, İmâm-ı Gazzâlî, Şehâbeddin Sühreverdî (ö. 632/1234) ve Necîbüddin es-Sühreverdî (ö. 678/1279) gibi birçok ulemâ, fukaha ve meşâyihin semâ ile deverânın mubahlığına fetva verdiğini ve câiz olduğunu öne sürmektedir. Ona göre Bezzâzî’nin bu husustaki sözleri ise dayanaksız birer iddiadan ibarettir.¹⁰⁶

Mısırî semânın haramlığı hususunda ümmetin icmâi bulunmadığını; bazılarının sadece kıyasa dayandırarak haramlığını iddia ettiğini, dolayısıyla raks olmaktan uzak olan ve âdet haline gelmiş olan bu hareketleri helâl sayanların asla tekfir edilemeyeceğini belirtmektedir. Zira Kur’ân veya sünnette açıkça bir nassı bulunan hususların veyahut üzerinde ümmetin imamlarının icmâi bulunan hususların inkârı kişiyi küfre düşürür. Oysa semâ ile deverân bu kabilden değildir.¹⁰⁷ Mısırî semâ ve deverânın câiziyyetiyle ilgili bazı fukahadan çeşitli fetvalara ve bazı mutasavvıflar ile âlimlerin deverân ile ilgili görüşlerine yer vererek deverânın meşruiyetini ispata çalışmıştır.¹⁰⁸ Abdülehad Nûrî gibi direkt Kadızâdelileri hedefe almamış ve eserini semâ ve deverânı reddedenlere cevap niteliğinde umuma hitaben telif etmiştir.¹⁰⁹

¹⁰¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Nûri, *Deverânı’s-Sûfiyye* 102, 96.

¹⁰² Nûri, *Deverânı’s-Sûfiyye* 103.

¹⁰³ Nûri, *Deverânı’s-Sûfiyye* 102-103.

¹⁰⁴ Nûri, *Deverânı’s-Sûfiyye*, 105.

¹⁰⁵ Geniş bilgi için bk. Nûri, *Deverânı’s-Sûfiyye*, 102-105.

¹⁰⁶ Mısırî, *Risâle fi Deverân-ı Sûfiye* (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Pertev Paşa, 620/9), 36b; Dülger, *Semâ Risâleleri*, 27-28.

¹⁰⁷ Dülger, *Semâ Risâleleri*, 28.

¹⁰⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Dülger, *Semâ Risâleleri*, 29-37.

¹⁰⁹ Dülger, *Semâ Risâleleri*, 26.

5. Deverân Hususunda Diğer Meşâyihin Kadızâdelilere Eleştirileri

Kadızâdelilerin semâ ve deverân hususundaki sert tutumları, diğer bazı meşâyihin da dikkatini ve tepkisini çekmiştir. Celvetî tarikatı şeyhi Aziz Mahmud Hüdâyî (v. 1038/1628), Galata Mevlevîhanesi meşâyihinden İsmail Ankaravî (v. 1041/1631), Halvetî-Şabanî şeyhi Ömer Fuâdî (ö. 1046/1636) ile Halvetiyye-Şabaniyye'nin Karabaşîyye kolunun kurucusu olarak kabul edilen ve Karabaş Veli olarak bilinen Ali b. Muhammed el-Kastamonî'yi (ö. 1097/1686) söz konusu meşâyih arasında saymak mümkündür.

Aziz Mahmud Hüdâyî de semâ ve deverân konusuyla alakadar olmuş; Ahmed b. Muhammed et-Tûsî'nin (ö. 520/1126) *Bevârikü'l-İlma' fi Tekfiri men Yüharrimü's-Semâ'* adlı eserine bazı eklemeler ve çıkarmalar yaparak *Keşfü'l-Gına 'an Vechi's-Semâ'* 'ı telif etmiştir.¹¹⁰ Hüdâyî söz konusu eserinde öncelikle Zünnûn el-Mısrî (ö. 245/859?), Serî es-Sakatî (ö. 251/865), Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909) ve Ebu'l-Gays el-Yemenî (ö. 651/1253) gibi meşâyihden semâ ve deverân lehinde bazı nakillerde bulunarak konuya giriş yapmaktadır.¹¹¹ Ona göre semâa karşı durmak ancak iki sebebe dayanır, bunlardan ilki semâ esnasında dinlenen sözdeki problem, ikincisi ise bizzat dinleyenin kendi nefsindeki problemdir. Semâda âyetler, dualar, zikirler, dinî ve uhrevî sözler ve kasideler olduğu için bu sözleri reddetmek ve inkâra gitmek mümkün değildir. Bizzat dinleyiciden kaynaklanan hâle ise samimiyetten uzak olup, Allah katında da insanlar nezdinde de merdûd olur. Böyle kişiler ise hakikatlere karşı cahil olur.¹¹²

Semâ esnasında deverânın mümkün ve tabî olduğunu belirten Hüdâyî, deverân esnasında bir takım gayr-i mevzun hareketlerin zuhurunun sıradan olduğunu zikretmektedir. Kadızâdelileri kastederek, bazı fakihlerin bu durumu Hz. Peygamber'de, sahabede ve selef-i sâlihinde böyle bir uygulamanın bulunmadığı gerekçesiyle red ve inkâr ettiklerini belirtmektedir. Bu yolu tercih edenlerin sözlerine kulak asılmaması gerektiğini de vurgulamaktadır. Böyle kimseleri “kalpleri kasvetle mühürlü ve gaflet perdesiyle örtülü kişiler, temiz ile habisi birbirinden ayıramayanlar, cahiller ve mülhidler” olarak tarif etmektedir.¹¹³

İsmail Ankaravî, Mevlevî çevrelerin ve müridlerinin isteği üzerine semâ ve deverânın câiz olduğunu ispat etmek için “*Hucetü's-Semâ'*” adlı eserini telif etmiştir.¹¹⁴ Risâlesinde semâ ve deverânı haram addedip helâllüğünü iddia edenleri tekfir eden Kadızâdelileri eleştirerek; deverân-ı sûfiyenin haram olmadığını açıkça belirtmektedir. Aksi takdirde İmâm-ı Şâfiî, Ebû Tâlib el-Mekkî (ö. 386/996), Sühreverdî, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (ö. 672/1273), Abdürrezzâk Kâşânî (ö.736/1335) gibi fukaha ve mutasavvıfın dahi tekfir edilmesini gerektirir ki bu da vahim bir durumdur. Ankaravî'ye göre deverân raks değildir. Bu kıyasın hem lügavî hem de şer'î açıdan kabul edilmesi

¹¹⁰ Erhan Yetik, *İsmail Ankaravî Hayatı Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri* (İstanbul, İşaret Yayınları, 1992), 86.

¹¹¹ H. Kamil Yılmaz, “Aziz Mahmûd Hüdâyî'nin Semâ Risâlesi”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1986), 278-282.

¹¹² Yılmaz, “Aziz Mahmûd Hüdâyî'nin Semâ Risâlesi”, 282-283.

¹¹³ Yılmaz, “Aziz Mahmûd Hüdâyî'nin Semâ Risâlesi”, 283-284.

¹¹⁴ Bu eserin bir nüshası Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Pertev Paşa Koleksiyonunda, 255/2 numarada mebvuttur.

mümkün değildir. Bezzâzî'nin eserinde bahsettiği oyun ise *la'îb* anlamına gelen *raks* olup *deverân* değildir. Bu adet üzere sabittir ve *deverân* ehlinin hiç kimse *la'îb* veya *lehv* ettiğinden bahsetmez, aksine tamamı zikrullah ile ibadet ettikleri belirtir.¹¹⁵ İmâm-ı Gazzâlî'nin *İhyâ*'sından bazı alıntılarda bulunan Ankaravî, raksın hükmünü muharrik ve müheyyicinin hükmüne bağlamaktadır. Eğer raksın muharriki mezmum ise raks da mezmum ve haramdır.¹¹⁶

Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukara* adlı eserinde, Kadızâdeliler başta olmak üzere semâ reddedenlerin tamamını, “Hz. Peygamber’in sünnetini bilmeyen ve kavrayamayanlar; nebevî ahhâr ve eserlerden gâfil olanlar; ruhânî zevklerden habersiz cahiller; muhabbeti kalmayıp taşlaşmış gönüllere sahip olanlar...” olarak tarif etmektedir.¹¹⁷

Ankaravî'nin semâ ve *deverân*ı savunmak amacıyla Kadızâdelilere karşı olan tutumu Aziz Mahmûd Hüdâyî tarafından da takdirle karşılanmıştır. Zira Hüdâyî, Kadızâdelilerin semâ-*deverân* iddiaları karşısında dik durduğu ve semâ savunduğu için Ankaravî'ye dua ve teşekkür içerikli bir mektup gönderdiği kaynaklarda nakledilmektedir.¹¹⁸

Ömer Fuâdî de Kadızâdelilerin raks ve *deverân* hakkındaki görüşlerini eleştirmek için *Şevkiyye fî Hakkı Deverân-ı Sûfiyye* adında bir eser telif etmiş ve ayrıca Zenbilli Ali Efendi'nin *Risâle fî Hakkı Deverân* adlı eseri üzerine bir şerh kaleme almıştır.¹¹⁹ Fuâdî öncelikle isim zikretmeksizin Kadızâdelilerin ve onlar gibi düşünen diğer ulemânın *deverân*ın icmâ ile haram olduğunu iddia ederek fikhî açıdan yanlış hükme vardıklarını belirtmektedir. Fuâdî bu hususta *deverâna* karşı olanların üç kısma ayrıldıklarını belirtmektedir. Bunlardan ilki tasavvufi hallerden irak olan âlimlerin sair ulemânın sözlerini ve fetvalarını öne sürerek semâ ile *deverân*ı reddedenlerdir. Diğer taklidî olarak başkasının ağzından duymak suretiyle araştırmadan duyduğuna taklidî olarak inanan cahillerdir. Üçüncü kısım ise güzel ahlaka ve sifata sahip olmakla birlikte taassupla hareket etmeyip, Halvetî meşâyihinin hallerine ve işlerine bakarak ehl-i kıbleyi tekfir etmenin ve ehl-i İslâm'a suizan etmenin câiz olmadığını düşünerek işi Allah'a havale edenlerdir.¹²⁰

Ömer Fuâdî, *deverân* ehlinin tekfir edilmesinin doğru olmadığını ve bu durumun tamamen cehalet kaynaklı olarak zuhur ettiğini belirtmektedir. Zira *deverân*ın haramlığı üzerinde ümmetin icmâsı bulunmamaktadır ve ehl-i şeriat arasında dâhilinde ihtilâf bulunan bir meseledir. “Birbirinizin *gıybetini yapmayın. ...şüphesiz zannın bir kısmı günahdır.*”¹²¹ âyeti mucibince *deverân* ehlinin ta'n ve tekfir edilmemesi gerektiğini vurgulamaktadır.¹²²

¹¹⁵ Demirci, *Semâ Risâleleri*, 35-37.

¹¹⁶ Demirci, *Semâ Risâleleri*, 39.

¹¹⁷ İsmail Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ* (Bulak: Dârü't-Tıbbâtî'l-Bâhire, 1256/1840), 60-61.

¹¹⁸ Mektup hakkında bk. Semih Ceyhan, “Semâ'nın Mahiyetine Dair Bir Karşılaştırma: Aziz Mahmud Hüdâyî ve İsmail Ankaravî”, *Tasavvuf İlmî Akademik Araştırma Dergisi* 22/9 (2008), 205.

¹¹⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. İlyas Yazar, “Ömer Fuâdî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/61-63; Yusuf Küçükdağ, “Zenbilli Ali Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/ 249.

¹²⁰ İbrahim Ethem Arıoğlu, “Ömer Fuâdî'nin Devrân Hakkındaki Görüşleri ve Devrân Risâlesi”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektâşi Velî Araştırma Dergisi* 91 (2019), 160-161.

¹²¹ el-Hucurât 49/12.

¹²² Arıoğlu, “Ömer Fuâdî'nin Devrân Hakkındaki Görüşleri”, 161-162.

Karabaş Velî de Kadızâdelilerin tutumuna bir tepki olarak *Risâletü'd-Deverân* adında bir eser telif etmiştir. Söz konusu eser, daha sonra Bolulu Mustafa Efendi tarafından da *Terceme-i Risâletü'd-Deverân* adıyla çeşitli açıklamalarla birlikte Türkçeye tercüme edilmiştir.¹²³ Karabaş Velî bu eserinde cehrî zikrin faziletine yer vermekte ve semâ ile deverânı savunarak, aleyhte görüş belirtenlerin iddialarına cevap vermiştir.

Cehrî zikrin önemini ifade etmek için çeşitli deliller zikreden Karabaş Velî, hafî zikrin güzel olduğunu ancak sûfilerde cehrî zikir olmaksızın efdaliyet mertebesinin hâsıl olamayacağını belirtmiştir.¹²⁴ Ayrıca Zemahşerî (ö. 538/1144), Kâzî Beyzâvî (ö. 685/1286) ve Kâşânî (ö. 736/1335) gibi bir takım ulemâ ve meşâyihden çeşitli nakillerde bulunarak cehrî zikrin mekruh veya haram olduğunu iddia edenlere cevaplar sıralamış;¹²⁵ cehrî zikrin Hz. Ali'den Hz. Hüseyin tarikiyle kendi zamanlarına dek ulaştığının altını çizmiştir.¹²⁶

Ayrıca söz konusu risâlede, raksın ise İmâm-ı Şâfiî, Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Mâlik b. Dînâr (ö. 131/748'den önce) ve bütün büyük meşâyih katında mubah olduğu belirtilerek, hasen niyetle yapılması durumunda ibadet olacağı açıkça zikredilmiştir. Deverân sebebiyle ehl-i kıblenin tekfir edilemeyeceği, tekfir edenin ise küfre düşeceği vurgulanmıştır.¹²⁷ Eserin sonunda yer alan şu ifadeler ise dikkate şayandır:

“Sahabe zamanından bu zamana gelinceye ulemâ-i izâm ve fuzalâ-i kirâm ve sulehâ-i zühhâd bin sene içinde devrânı hasen gördüler, illâ Keşşâf zamanından beri olan mutaassıplar değil. İmdi, kim cüret eder bu mezkûrdan haklarında bunlar müslim değildir deyu! Hâşâ ve kellâ! Eğer dilerse kâfir olurlar. Zira bu mezkûrattan ekseri, evliyâ-i izâm ve ulemâ-i kirâm idi. Bunların hakkında sû-i zann eden kimesneden Cenâb-ı Allah ümmet-i Muhammed'i hıfz eyleye!”¹²⁸

6. Kadızâdelilerin Deverân Hakkındaki Görüşlerinin Mezhebî Arka Planı

Tarihî süreç içerisinde tasavvufun gelişimi asr-ı saadeti ve sonraki iki asrı içine alan zühd ve takvâ dönemi, hicrî II. asırdan VI. asrın sonuna dek olan temel kavramların ve nazarî tartışmaların cereyan ettiği dönem ve VI. asırdan sonra gelişen tarikatlaşma dönemi olarak üç dönemde ele alınmaktadır.¹²⁹ Önceleri zühd kavramı tasavvufî çevrelere ait iken zamanla sonraki asırlarda söz konusu kavram daha çok Hanefî fukaha tarafından sahiplenilmiştir. Tasavvuf ehlinin VI. asırdan sonra

¹²³ Kerim Kara, “Karabaş Velî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/370. Türkçeye tercüme edilen nüshası için bk. Mustafa b. Ali Boluvî, *Terceme-i Risâletü'd-Deverân* (Ankara: Milli Kütüphane, Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 561), 1b-39b.

¹²⁴ Boluvî, *Risâletü'd-Deverân*, 6a-6b.

¹²⁵ Boluvî, *Risâletü'd-Deverân*, 6b-8a.

¹²⁶ Boluvî, *Risâletü'd-Deverân*, 12b-14a.

¹²⁷ Boluvî, *Risâletü'd-Deverân*, 28a-b.

¹²⁸ Boluvî, *Risâletü'd-Deverân*, 39a.

¹²⁹ Hasan Kamil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007), 91-92; Mehmet Kalaycı, "Birgivi Mirasının Toplumsal ve Metinsel Taşyıcıları: Kadızâdeliler ve Etrafındaki Ulemâ", *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası Âlimler Müesseseler ve Fikrî Eserler XVII. Yüzyıl*, edt. Hidayet Aydar, Ali Fikri Yavuz, (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2017), 431-432.

zühdü ilk, melâmeti ise son kademe olarak görmeleri kendileri ile fukaha arasında bir takım ihtilâfların doğmasına neden olmuştur. Bu fakihler Tasavvufun ilk iki dönemini kavramları ve nazariyeleriyle birlikte kabul ederken, son dönem tasavvufî anlayışın bazı hususlarına veya birçoğuna karşı çıkmıştır. Tarih boyunca Hanefî fukaha arasında bu yaklaşımı benimseyen fakihler var olmuştur ve söz konusu fikrî akım Selçuklu döneminden beri Osmanlı devleti Anadolu'sunda varlığını sürdürmüştür. Söz konusu fukaha “züht” kavramını belirli formlara sokarak, fetâvâ/nevâzil türünde eserler telif ederek zâhid geleneklerini bu eserlerine yansıtmışlardır. Kâdîhân (ö. 592/1196) ve Âlim b. Alâ (ö. 786/1384) gibi fukahanın da tesiriyle Osmanlı'ya da sirayet etmiş ve Bezzâzî, Kemalpaşazâde, Çivizâde, Ebüssuûd Efendi, İbrahim el-Halebî, Kadızâde Ahmed Şemseddin (ö. 988/1580) ve Birgivî gibi ulemâ Osmanlı'da söz konusu geleneğin temsilcileri durumunda olmuştur. Öte yandan benzer yaklaşımları İbn Teymiyye (ö. 728/1328) ve İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350) gibi Selefi ulemânın eserlerinde de bulmak mümkündür ancak bu ulemâ “tarikatlâşma dönemini” daha çok toptan red yoluna gitmiş ve her açıdan eleştirmiştir.¹³⁰

Mezhebi aidiyet bakımından konumlandırmak gerekirse Kadızâdelilerin söz konusu Hanefî-Mâtürîdî zahid fukahanın kuruluşundan XVII. yüzyıla kadar Osmanlı'daki temsilcilerinin XVII. yüzyıl Osmanlı'sındaki takipçileri olduğunun söylemek gerekmektedir. Zira Kadızâdeliler semâ ve deverân gibi hususlarda eleştirdikleri kitlelere delil olarak söz konusu fukahanın eserlerinden derledikleri fetvaları sunmakta ve aynı fikirlerle onları eleştirmektedirler.¹³¹

O halde Kadızâdelilerin semâ ile deverân hususundaki fikirlerinin altında zâhid Hanefî fukahasının önemli bir tesiri söz konusudur. Zira onlar semâ ile deverânı raksa ve oyuna benzeterek haram olduğunu belirtmekte, helâl olduğuna inananları ise Hanefî-Mâtürîdî fukahanın ve Osmanlı'daki temsilcilerinin fetâvâ/nevâzil türündeki eserlerinde nakledilen bir takım fetvalara dayandırarak tekfir etmektedir. Ayrıca deverân ehlini yermek için yine aynı eserlerde konuyla ilgili olan bir takım fetvaları ve nakilleri birer enstrüman olarak kullanmaktadırlar. Kadızâdelilerin deverân ehlini tekfir etmelerinin fikrî temelinde Selefi literatürdeki gibi amellerin imanın parçası olduğu hususu kesinlikle bulunmamaktadır. Zira onlar Hanefî Mâtürîdî düşünce sistemindeki gibi iman-amel ayırımına gitmektedirler.¹³² Ayrıca Kadızâdelilerde Selefi gelenekteki gibi tasavvufun “tarikatlâşma dönemi”ni toptan reddetme anlayışı söz konusu değildir. Dolayısıyla Kadızâdelilerin söz konusu görüşlerinden yola çıkarak onların deverân aleyhtarlığının altında bir takım Hanbelî-Selefi tesirlerin olduğunu söylemek tarihî realitelere ters düşeceği gibi, böyle bir yaklaşımı benimsemek de art niyet olarak yorumlanacaktır. Kaldı ki Kadızâde Mehmed'in dönemin Nakşî şeyhlerinden Yalova'da ikâmet eden Muhammed en-Nakşibendî'ye intisaplı olduğu göz önünde bulundurulmalıdır.¹³³ Yapılan son

¹³⁰ Kalaycı, “Kadızâdeliler ve Etrafındaki Ulemâ”, 431-436.

¹³¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Kalaycı, “Kadızâdeliler ve Etrafındaki Ulemâ”, 431-436.

¹³² Geniş bilgi için bkz: Durmuş, *Kadızâdeliler Hareketi*, 340-344.

¹³³ Ali Durmuş, “Kadızâde Mehmed Efendi'nin Bilinmeyen Risâlesi Risâle-i Müdâfâ'a Işığında Hayatı ve İlmi Kişiliği Tercüme Tahkik ve Değerlendirme”, *Tokat İlmîyât Dergisi* 8/1 (Haziran 2020), 327

araştırmalara göre Ahmed Rûmî Akhisârî'nin de Nakşibendiyye tarikatına mensup olduğuna dair güçlü şüpheler söz konusudur.¹³⁴ Öte yandan Selefilik istismarının merkezinde kalan Üstüvânî Mehmed Efendi'nin de Dımaşk'ta bulunan Şeyh Hasan el-Kaymerî'ye intisabının bulunduğu kaynaklarda açıkça nakledilmektedir.¹³⁵ Dolayısıyla Kadızâdelileri, her ne kadar Halvetîler başta olmak üzere dönemin bazı tasavvufî ekolleriyle giriştikleri mücadeleler sebebiyle “tasavvuf karşıtı” olarak sunulular da,¹³⁶ onların güçlü bir tasavvufî gelenekten geldiklerini göz ardı etmemek gerekmektedir.

Öte yandan Kadızâde ve Akhisârî'nin semâ ve deverân aleyhinde oluşan görüşlerinin temelinde ait oldukları tasavvufî ekolün bir tesirinin olduğunu söylemek de mümkündür. Çünkü eserlerinde dönemin deverân ehli olan bazı tasavvufî ekollerini acımasızca eleştirip onları samimiyetsizlikle ve riyakârlıkla suçlayan Kadızâde, İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) ile ilgili yanlış anlaşılabilir görüşlerinden dolayı adeta linç edilmesi üzerine kaleme aldığı *Risâle-i Müdâfâa* adlı risâlesinde, “şeyhu'l-fâzıl ve mürşidü'l-kâmil” olarak övgüyle bahsettiği Şeyh Muhammed en-Nakşibendî'ye biat ettiğini açıkça belirtmektedir. Ayrıca söz konusu şeyh aracılığıyla Nakşibendiyye'den birçok şeyh ile tanışıp dostluk kurduğunu; onları hem akâidde, akvâlde ef'âlde ve ahvâlde İslâm'a muvafık bulduğunu ve onları çok sevdiğini zikretmektedir.¹³⁷ Bu ifadelerden Kadızâde'nin Nakşîliği deverân ehli olan sâir tarikatlara tercih ettiği ve Nakşîleri bu tarikatların müntesiplerinden daha samimi bulduğu çıkarımı yapılabilir. Akhisârî'nin de Nakşîliğe meyilli olduğu yukarıda belirtilmiştir. Nakşibendîliğin kurucusu olarak kabul edilen Bahâeddin Nakşibend (ö. 791/1389) Halvetîliğin seyr-i sülûk metotları arasında saydığı semâ ve halveti manevî gelişim yolları arasında kabul etmemesi ve hafî zikre önem vermesi dikkat çeken bir ayrıntıdır. Hatta tasavvufta kerâmetlerin çok da bir önem taşımadığına ve müridlerin belli bir giyim tarzından uzak olması gerektiğine inanması da dikkate şayandır.¹³⁸ Zira bu fikirlerin çoğuna Kadızâde ve Akhisârî'nin eserlerinde aynıyle rastlanmaktadır.

Ayrıca farklı bir coğrafyada hayat sürse de fikirleriyle İslâm düşünce dünyasında oldukça etkili olan, Kadızâde'nin çağdaşı, Nakşibendiyye tarikatının Müceddidiyye kolunun kurucusu İmâm-ı Rabbânî'nin (ö. 1034/1624) eserlerinde de semâ ve deverân aleyhinde bir takım fikirlerin varlığı dikkat çekmektedir. Örneğin *Mektûbât*'ında deverân-ı sûfiyenin, vecd ve tevâcüdün, erbâ'în halvetinin İslâm'da yasak olduğunu, bunların bid'atlardan ibaret olduğunu açıkça zikretmekte ve bu kimseleri insafa davet etmektedir.¹³⁹ Bu fikirlerin tamamını tafsilatıyla Kadızâdelilerin eserlerinde de müşahede etmek mümkündür. Dolayısıyla Kadızâdelileri semâ ve deverân aleyhtarlığı sebebiyle Selefilikle

¹³⁴ Geniş bilgi için bk. Mustapha Sheikh, *Ottoman Puritanism and its Discontents: Ahmad al-Aqhisari and the Qadizadelis* (Oxford: Oxford University Press, 2016), 56-77; Lokman Doğmuş, *Kadızâdeliler Hareketi* (İstanbul: Ekin Yayınları, 2021), 48.

¹³⁵ Muhammed Emîn b. Fazlullah Muhibbî, *Hulâsâtü'l-Eser fî A'yânî'l-Karnî'l-Hâdi Aşer* (Beyrut: Dâru's-Sadr, t.y.) 3/388.

¹³⁶ Örneğin bk. Örneğin bk. Nâima, *Tarih*, 4/2721.

¹³⁷ Kadızâde, *Risâle-i Müdâfâa*, 63b.

¹³⁸ Hamid Algar, “Bahâeddin Nakşibend”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/459.

¹³⁹ İmâm-ı Rabbânî, *Mektûbât Tercemesi*, çev. Hüseyin Hilmi Işık, (İstanbul: Hakikat Yayınları, 2001), 209-210

suçlamak yerine, onların zâhid Hanefî fukâsının Osmanlı'daki takipçilerinden ibaret olduğunu, ayrıca mensup oldukları Nakşibendiyye tarikatının da tesirinde kaldıklarını söylemek gerekmektedir.¹⁴⁰

¹⁴⁰ Nakşibendiyye'nin Kadızâdeliler üzerindeki etkisi ilerde ayrı bir makale olarak tarafımızca çalışılarak ortaya konulacaktır.

SONUÇ

Netice itibariyle, yapılan araştırmalarda semâ ile deverânın Kadızâdelilerden önce de Osmanlı devletinde tartışıldığı; lehinde ve aleyhinde çeşitli risâleler telif edilip ve çeşitli fetvalar verildiği anlaşılmıştır. Ulemâ ve fukahanın konuyla ilgili tutumlarına göre, lehte görüş beyan edenler ve aleyhte görüş beyân edip deverânı bid'at sayanlar olmak üzere iki grupta ele değerlendirmek gerektiği ortaya çıkmıştır. Buna göre Sivâsiler başta olmak üzere deverân ehli olan bütün tasavvufi ekollere mensup olanlar ilk grupta, Kadızâdeliler ise ikinci grupta yer almıştır.

Kadızâdeliler konuya ilişkin bir takım eserler telif etmişken, Sivâsiler de Kadızâdelilerin eserlerine reddiye niteliğinde çeşitli risâleler kaleme almışlardır. Tarafeyn arasında tartışılan en önemli hususlardan biri olan deverân-ı sûfiye hakkındaki görüşleri sebebiyle Kadızâdelilerin, dönemin mutasavvıflarının hişmına uğradığı ve aynı dönem kaynaklarında ne yazık ki gerçeğe aykırı olarak “tasavvuf düşmanı” olarak sunulduğu ortaya çıkmıştır. Kadızâdelilerin bu hususta en etkili oldukları dönemin Vâni ile başladığı, zira Osmanlı'da ilk defa deverân yasağının onun döneminde hayata geçirildiği ortaya konulmuştur.

Kadızâdelilerin genel itibariyle kendilerinden önceki Osmanlı Hanefi fukahasının eserlerine ve fetvalarına dayanarak, çeşitli nasları da delil olarak sunarak deverânın bid'at ve haram olduğunu öne sürdüğu; semâ ile deverânı raksa benzetmek suretiyle, onun haramlığını pekiştirmek için raks hakkında ulemâ ve fukahanın görüşlerine başvurduğu belirtilmiştir.

Deverânı lehve ve lu'ub ile eş değer tuttukları, bu ritüelin bir tür Sâmirî icadı ve Hıristiyan âdeti olduğunu eserlerinde sıkça dillendirdikleri anlaşılmış; buna dayanarak deverânın yasaklanması gerektiğini öne sürdükleri vurgulanmıştır.

Deverânın haramlığı hususunda ümmetin icmâı olduğunu iddia eden Kadızâdelilerin, bunu helâl sayanları ise Hanefi-Mâtürîdi fukahanın ilgili fetvalarına dayanarak tekfir ettikleri açıklanmıştır. Bu sözleriyle ehl-i kibleyi umumen tekfir etmediklerini belirten Kadızâdeliler, icmâ ile sabit olan hususların inkârını öne sürenlerin husûsen tekfir edilebileceğinin altını çizdikleri anlaşılmıştır.

Yapılan araştırmalarda Kadızâdelilerin cehrî zikir hususunda ise hemfikir olmadığı ortaya konulmuştur. Diğer Kadızâdelilerin semâ ve deverân haricinde cehrî zikir hususundaki düşünceleri daha yumuşak iken Vâni Mehmed Efendi'de bu durumun daha sert ve radikal olduğu gözlemlenmiştir. Zira Vâni cehrî zikri haram kabul etmiş ve delil olarak birçok nass sıralamıştır.

Kadızâdelilerin muhalifi durumunda olan Halvetiler ve diğer tarikatlardan bazı meşâyih da Kadızâdelileri eleştiri yağmuruna tutmuştur. Söz konusu eleştirilerde tasavvuf cenahı deverânın raks veya lu'ub olmadığını; haramlığının kat'i naslarla sabit olmadığını; üzerinde herhangi bir icmâ da bulunmadığını ve sadece icthadi açıdan haram kabul edildiğini belirttikleri ortaya konulmuştur. Dolayısıyla Kadızâdelilerin bu delile dayanarak ehl-i kibleyi tekfir etmekle küfre düştüklerini iddia ettikleri nakledilmiştir.

Kadıızâdelilerin deverân aleyhtarlığının altında yatan sebepler mezhebi aidiyet açısından irdelendiğinde, onların zâhid Hanefî fukaha geleneğinin XVII. Yüzyıl Osmanlı devletindeki temsilcileri ve takipçileri olduğu, onların görüşleri ve fetvalarından yoğun derecede etkilendikleri ispat edilmiştir. Zira eserlerinde yer alan deverân-ı sûfiye ile ilgili atıfların tamamına yakını Hanefî-Mâtürîdî geleneğe mensup ulemâ ve fukahaya aittir. Dolayısıyla onların semâ-deverân aleyhtarlığını bir Hanbelî-Selefi etkilenmesi şeklinde yorumlanamayacağı ispatlanmıştır.

Ayrıca Nakşibendiyye ile yakın ilişkilerde olan Kadızâde ve Akhisârî'nin semâ ve deverân hususunda Nakşibendiyye'nin ve Müceddidiyye kolunun tasavvufi fikirlerinden etkilendiği de ortaya konulmuştur. O halde, Kadızâdelilerin semâ ile deverân aleyhindeki fikirleri Selefilikle de ilişkilendirilerek “tümünden bir tasavvuf karşıtlığı” şeklinde de yorumlanamayacağı ortaya çıkarılmıştır.

KAYNAKÇA

- Abdülehad Nûri. *Risâle Hakkı'd-Deverânı's-Sûfiyye*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Osman Huldi Öztürkler, 773/5, 92-105.
- Abdülehad Nûrî. *Risâletün fi Deverânı's-Sûfiyye*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 3044/2, 90b-99b.
- Abdülehad Nûrî. *Terceme-i Risâle-i Deverânı's-Sûfiyye*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Mahmud Efendi, 3122/2, 40b-50b.
- Akhisârî, Ahmed Rûmî. *Risâle fi Hurmeti'r-Raks ve'd-Deverân ve Kerahâti'z-Zikr*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Harput, 429/6, 65a-72a.
- Akhisârî, Ahmed Rûmî. *Risâle fi'z-Zikr bi'l-Lisâni ve'l-Kalb*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Harput, 429/10, 84b-93a.
- Algar, Hamid. “Bahâeddin Nakşibend”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/458-460. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Ankaravî, İsmail. *Minhâcu'l-Fukarâ*. Bulak: Dârü't-Tıbbâtî'l-Bâhire, 1256/1840.
- Arioğlu, İbrahim Ethem. “Ömer Fuâdî'nin Devrân Hakkındaki Görüşleri ve Devrân Risâlesi”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektâşî Velî Araştırma Dergisi* 91 (2019), 147-167.
- Aşkar, Mustafa. “Bir Türk Tarikatı Olarak Halvetiyye'nin Tarihi Gelişimi ve Halvetiyye Silsilesinin Tahlili”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (1999), 535-563.
- Bağdatlı, Babanzâde İsmail Paşa. *Hediyyetü'l-Ârifîn ve Esmâi'l-Müellifîn ve Âşâru'l-Muşannifîn*. çev. Kilisli Rıfat Bilge. tsh. İbnül Emin Mahmud Kemal İnal - Avni Aktuç. 2 Cilt. Ankara: MEB Yayınları, 1955.
- Boluvî, Mustafa b. Ali. *Terceme-i Risâletü'd-Deverân*. Ankara: Milli Kütüphane, Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 561, 1b-39b.
- Bursalı, Mehmed Tahir Efendi. *Osmanlı Müellifleri 1299–1915*. haz. A. Fikri Yavuz - İsmail Özen. 3 Cilt. İstanbul: Meral Yayınevi, 1333.
- Ceyhan, Semih. “Semâ'nın Mahiyetine Dair Bir Karşılaştırma: Aziz Mahmud Hüdâyî ve İsmail Ankaravî”. *Tasavvuf İlmî Akademik Araştırma Dergisi* 22/9 (2008), 201-217.
- Çavuşoğlu, Semiramis. *The Kadizadeli Movement an Attempt of Seriat-Minded Reform in the Ottoman Empire*. New Jersey: Princeton University, Doktora Tezi, 1990.
- Çelebî, Kâtip. *Keşfü'z-Zünûn an Esâmi'l-Kütübive'l-Fünûn*. trc. Rüştü Balcı. 5 Cilt. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007.
- Çelebi, Kâtip. *Mizanü'l-Hak fi İhtiyâri'l-Ahakk*. haz. Orhan Şaik Gökyay. İstanbul: MEB Basımevi, 1972.
- Damar, Mehmet Akif. *Abdülehad Nûrî'nin Riyâzu'l-Ezkâr Adlı Eseri Metin ve İnceleme*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.

- Demirci, Mustafa. *Semâ Risâleleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996.
- Doğmuş, Lokman. *Kadıızâdeliler Hareketi*. İstanbul: Ekin Yayınları, 2021.
- Doğramacı, Baha. *Niyâzi-yi Mısrî Hayatı ve Eserleri*. Ankara: Kadioğlu Matbaası, 1988.
- Durmuş, Ali. “Kadıızâde Mehmed Efendi’nin Bilinmeyen Risâlesi Risâle-i Müdâfa‘a Işığında Hayatı ve İlmi Kişiliği Tercüme Tahkik ve Değerlendirme”. *Tokat İlmîyât Dergisi* 8/1 (Haziran 2020), 321-350.
- Durmuş, Ali. *Osmanlı’da Dinî Siyasî Bir Yapılanma Olarak Kadıızâdeliler Hareketi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Dülger, Yusuf. *Semâ Risâleleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998.
- Eraydın, Selçuk. *Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2008.
- Gökçek, Mehmet Fatih. *Behçetî Seyyid İbrahim Efendi Târîh-i Sülâle-i Köprülü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Gölpınarlı, Abdülbaki. *Mevlânâ’dan Sonra Mevlevîlik*. İstanbul: İnkılâp Kitapevi, 1953.
- Gündoğdu, Cengiz. “XVII. Yüzyılda Tekke-Medrese Münâsebetleri Açısından Sivâsiler-Kadıızâdeliler Mücadelesi”. *İLAM Araştırma Dergisi* 3/1 (1998), 37-72.
- Gürer, Dilaver. “Semâ ve Deverân Hakkında İki Risâle”. *Marife* 3/1 (2003), 255-260.
- İbn Manzûr, Ebu’l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî. *Lisânu’l-Arab*. 17 Cilt. Lübnan: Dâru İhyâ-i Turâsî’l-Arabî, 1419/1999.
- İbnü’s-Sıddîk, Ebü’l-Feyz Ahmed b. Muhammed b. Sıddîk Gumari. *el-Müdâvi li-ileli’l-Câmii’s-Sagîr ve Şerhiyyi’l-Münâvî*. 6 cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, t.y..
- İmâm-ı Rabbânî. *Mektûbât Tercemesi*. çev. Hüseyin Hilmi Işık. İstanbul: Hakikat Yayınları, 2001.
- İnanır, Ahmet. “Osmanlı’da Semâ, Raks ve Devrân Tartışmaları Bağlamında Şeyhülislâm Zenbilli Ali Cemâli Efendi’ye ‘İsnat Edilen Risâle fî Hakkı’d-Devrân ve’r-Raks’ın Aidiyet Sorunu”. *Usûl İslâm Araştırmaları* 14 (2010), 155-178.
- Kadıızâde, Mehmed Efendi. *İrşâdü’l-Ukûli’s-Selîme ile’l-Usûli’l-Kavîme bi-İbtâli’l-Bid’a*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa, 703, 1b-164b.
- Kadıızâde, Mehmed Efendi. *Mebhas-ı İmân*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 5570, 233b-346a.
- Kadıızâde, Mehmed Efendi. *Mesâil-i Ehl-i Sünnet ve’l-Cemâat*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 5570, 148b-233a.
- Kadıızâde, Mehmed Efendi. *Red ‘alâ Risâle fî Cevâzi’r-Raks*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa, 703, 4a-b.

- Kadızzâde, Mehmed Efendi. *Risâle-i Deverân*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Antalya Tekelioğlu, 799/4, 108b-119b.
- Kadızzâde, Mehmed Efendi. *Risâle-i Müdâfaa*. Ankara: Milli Kütüphane, Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 2688/3.
- Kalaycı, Mehmet. "Birgivî Mirasının Toplumsal ve Metinsel Taşıyıcıları: Kadızâdeliler ve Etrafındaki Ulemâ". *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası Âlimler Müesseseler ve Fikrî Eserler XVII. Yüzyıl*. edt. Hidayet Aydar, Ali Fikri Yavuz. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2017, 431-455.
- Kara, Kerim. "Karabaş Veli". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/369-371. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Karaca, Songül. *Kadızzâde Mehmed Efendi Manzûme-i Akâid*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemü'l-Müellifin Terâcimu Muşannifi'l-Kütübi'l-'Arabiyye*. 15 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ, 1957.
- Koca, Ferhat. "Osmanlı Fakihlerinin Semâ Raks ve Devrân Hakkındaki Tartışmaları". *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 5/13 (2004), 25-74.
- Koca, Ferhat. "Osmanlılar Dönemi Fıkıh Tasavvuf İlişkisi". *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1(2002), 73-131.
- Kut, Günay. "Âşık Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/1-3. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Küçükdağ, Yusuf. "Zenbilli Ali Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/ 2497-249. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Lûtfî Efendi, Mustafa. *Bir Mısri Şeyhinin Kaleminden Hazreti Niyâzî-i Mısri.*, haz. Aliye Uzunlar. İstanbul: Revak Kitabevi, 2013.
- Mısri, Niyâzî-i. *İrfan Sofraları*. trc. Süleyman Ateş. Ankara: Emel Matbaası, 1971.
- Mısri, Niyâzî-i. *Niyâzî Mısri'nin Hatıraları*. haz. Halil Çeçen. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005.
- Mısri, Niyâzî-i. *Risâle fi Deverân-ı Sûfiye*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Pertev Paşa, 620/9, 36b-38a.
- Mısri, Niyâzî-i. *Risâle fi Deverânı's-Sûfiyye*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Pertev Paşa, 620/9, 36b-38a.
- Naima, Mustafa Efendi. *Naima Tarihi*. çev. Zuhuri Danışman. 6 Cilt. İstanbul: Zuhuri Danışman Yayınları, 1969.
- Öngören, Reşat. "Muslihuddîn Mustafa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/269-271. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

- Öngören, Reşat. “Osmanlılar Döneminde Semâ Deverân Tartışmaları”. *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 15/1 (2010), 123-132.
- Pakalın, M. Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. 3 Cilt. İstanbul, MEB Yayınları, 1993.
- Rakım, İbrahim. *Vakâat-ı Niyâzî-i Mısri: Şerh-i Nutk-u Niyâzî-i Mısri*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İzmir, 790.
- Sheikh, Mustapha. *Ottoman Puritanism and its Discontents: Ahmad al-Aghisari and the Qadizadelis*. Oxford: Oxford University Press, 2016.
- Sivâsî, Abdülmecid. *Bidâ'atü'l-Vâizîn*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, 1032/2, 14b-100a.
- Sivâsî, Abdülmecid. *Letâifu'l-Ezhâr ve Lezâizü'l-Esmâr*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Mihrişah Sultan, 255, 1a-170a.
- Sivâsî, Abdülmecid. *Miskâlu'l-Kulûb*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, 2311, 37b-95b.
- Tanrıkorur, Ş. Barihüda. “Mevleviyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/468-469. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.
- Tek, Abdurrezzak. “Vânî Mehmed Efendi'nin Sesli Zikir Konusunda Sûfilere Yönelttiği Eleştiriler”. *Ulusal Vâni Mehmed Efendi Sempozyumu*. ed. Mehmet Yalar, Celil Kiraz. Bursa: y.y., 2011, 117-129.
- Turan, Namık Sinan. “17. Yüzyılda Osmanlı Tasavvuf Ritüelinde Semâ ve Deverân ve Müziğin Prütanizmle İmtihani”. *Portre Akademik Müzik ve Dans Araştırmaları Dergisi* 13 (2016), 60-82.
- Uğur, Ali. “Osmanlı İmparatorluğunda Tasavvufî Cereyanlar ve Bazı Önemli Tartışmalar Üzerine Açıklamalar ve Yorumlar”. *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi Tebliğleri*. drl. Hidayet Yavuz Nuhoğlu. İstanbul: IRCICA, 2001, 749-761.
- Uludağ, Süleyman. “Devran”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/248-29. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Uludağ, Süleyman. “Halvetiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/393-39. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi*. 4 Cilt. Ankara: TTK Yayınları, 1988.
- Üstüvânî, Mehmed Efendi. *Fevâidü'l-Kebîr*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Fatih, 2770, 2b-210b.
- Üstüvânî, Mehmed Efendi. *Risâle-i Üstüvânî*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 4314, 1a-196a

- Vânî, Mehmed Efendi. *Beyânü mâ Yüzkeru fî Kerâheti'z-Zikri Cehrân*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa, 406/4, 187b-204a.
- Vânî, Mehmed Efendi. *Fetâvâ-i Vâni*. Ankara: Milli Kütüphane, Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 11771, 1b-190b.
- Vassâf, Osmanzâde Hüseyin. *Sefîne-i Evliyâ*. haz: Mehmed Akkuş, Ali Yılmaz. 5 Cilt. İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2006.
- Yazar, İlyas. "Ömer Fuâdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/61-63. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Yetik, Erhan. *İsmail Ankaravî Hayatı Eserleri ve Tasvufî Görüşleri*. İstanbul, İşaret Yayınları, 1992.
- Yılmaz, H. Kamil. "Aziz Mahmûd Hüdâyî'nin Semâ Risâlesi". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1986), 273-284.
- Yılmaz, Hasan Kamil. *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007.
- Yücer, Hür Mahmut. "Sünbül Sinan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/135-136. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.